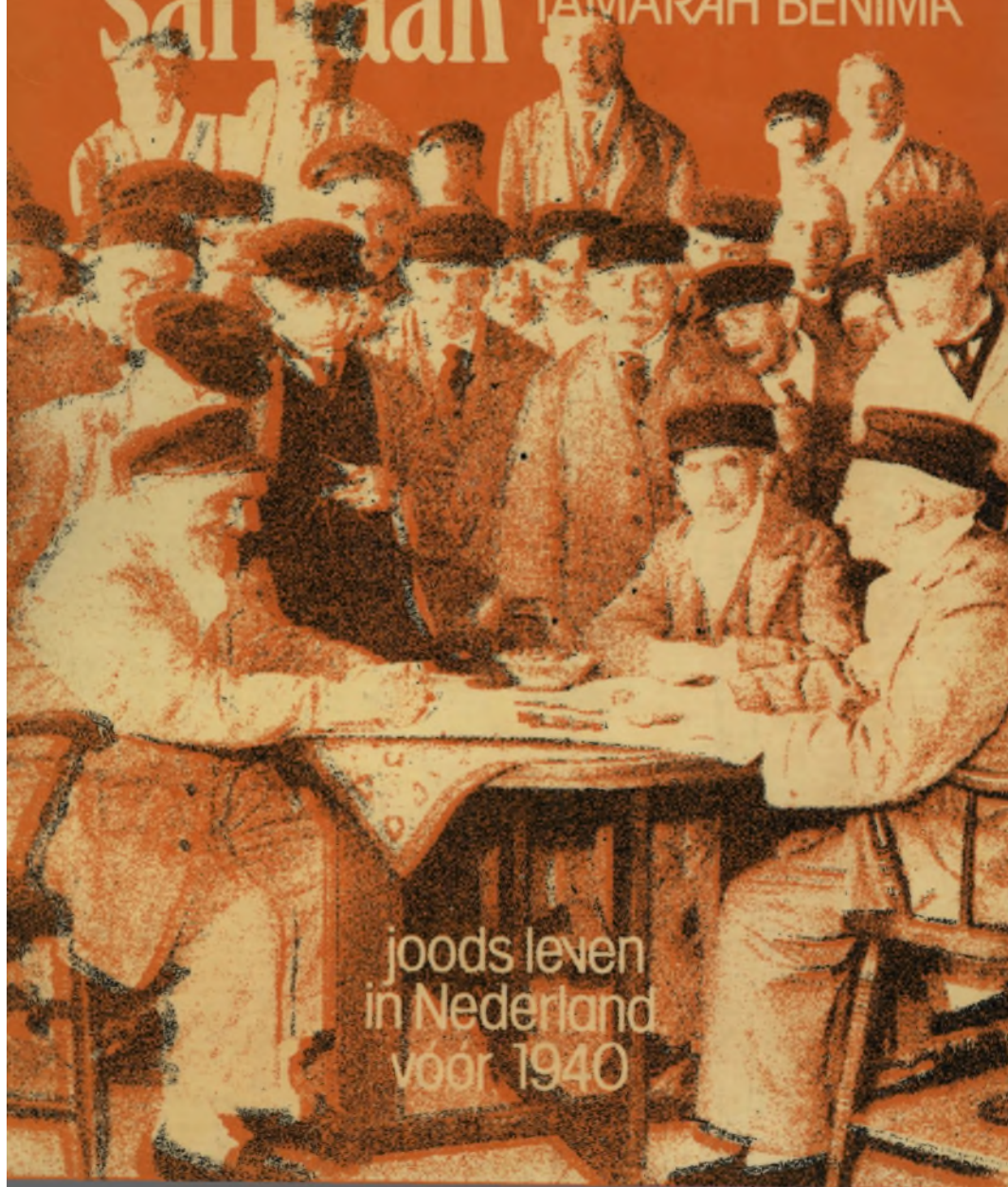

Kippesoep was ondenkbaar zonder saffraan

TAMARAH BENIMA

joods leven
in Nederland
voor 1940

Tamarah Benima, journaliste bij het Nieuw Israëlitisch Weekblad en zelf behorende tot de jongere generatie, interviewde in de loop der jaren een groot aantal oudere joodse Nederlanders. Het doel van deze interviews was om door middel van de persoonlijke herinneringen van verschillende mensen een beeld te krijgen van het joodse leven in Nederland in de eerste decennia van onze eeuw.

Dit resulteerde in een aantal boeiende (auto)biografische verhalen, waaruit telkens weer blijkt dat alleen in de herinneringen van enkelen die joodse wereld een gevulde, complete wereld gebleven is. Die wereld van joodse jeugdverenigingen, theaters, boksclubs, van kosjere koetjes, kwebbelende tantes en levenswijze sjnorrers, toen de atmosfeer nog doordrenkt was van joodse betekenissen – die wereld bestaat niet meer; althans in Nederland niet meer.

Tamarah Benima: „Tijdens het interviewen ben ik - onbedoeld, niet onverwacht - keer op keer gestoten op die waarden. Zelfs in de herinneringen kwam hun kracht naar voren. Zo sterk dat ze de geïnterviewde soms, mijzelf meestal diep raakten. Dit boek te schrijven is daardoor uiteindelijk geen treurige zaak geworden. Toegegeven: de vorm die het joodse leven had gevonden vóór de Tweede Wereldoorlog bestaat niet meer. Wat waarde in zich droeg, werd vernietigd. Maar de waarde zelf bleef bestaan. Dat heb ik ervaren tijdens het schrijven. Ik hoop dat de lezer het ervaart tijdens het lezen van dit boek.”

KIPPEOEP WAS ONDENKBAAR
ZONDER SAFFRAAN

Tamarah Benima (red.)

Kippesoep was ondenkbaar zonder saffraan

JOODS LEVEN IN NEDERLAND
VÓÓR 1940

OMNIBOEK – DEN HAAG

© 1983 Tamarah Benima / Nieuw Israëlietisch Weekblad

Een uitgave van Omniboek, Den Haag

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Omslag Rob Lucas

ISBN 90 620 7244 5

CIP-gegevens:

Kipessoep was ondenkbaar zonder saffraan: joods leven in Nederland vóór 1940 / Tamarah Benima (red.). – Den Haag: Omniboek. – Ill., 42 foto's
ISBN 90-6207-244-5

SISO Az.w-isra-944.7 UDC 933(492) UGI 530

Trefw.: jodendom; Nederland; geschiedenis.

Voor:
Murchid, mijn vader,
Kiran

Dankzij:
Mau, Mariken,
Benjamin

Inhoud

Inleiding	8
1. Mijn zuster was een klandestien	11
2. Grootmoeder Jodejetje deed in galanterieën	33
3. Als ik eens met de rozenkrans rammelde, was het goed	40
4. Klompen hebben wij nooit gedragen	47
5. Kippesoep was ondenkbaar zonder saffraan	55
6. Overall kwam men vandaan om chazzan Levinsky te horen zingen	64
7. Met joodse chochme hebben we nog iets van de cycloon gemaakt	73
8. Mensen hadden tomeloos veel energie over voor het jodendom	81
9. In de weeshuizen was het tsedoke met belletjes	93
10. Zionisten vond men een beetje gek	109
11. De padvinderij had een lelie op de hoed, wij een mogen dovierd	116
12. Alles wat ik meemaakte waren wonderen	123
Woordenlijst	134
De geïnterviewden	140

Inleiding

Kind te zijn van joodse ouders die de Tweede Wereldoorlog hebben overleefd schept een heel bijzondere verhouding met de joodse wereld waaruit zij zijn voortgekomen en die zij tijdens hun leven om zich heen hebben zien wegvagen. Tussen mijn generatie en de generatie der ouderen is een discontinuïteit ontstaan. De omgeving waarin mijn – joodse – leven vorm kreeg, is een omgeving die geen enkele klank uit het verleden resoneert. Gehoord worden slechts de kreten van vertwijfeling en verlatenheid van diegenen die er niet meer zijn. Het zijn zwakke kreten, die in het kader van commerciële interesses aan de man gebracht worden in de vorm van dagboeken, gedichten, bewerkingen van psychotherapeutische verslagen. Het echte verleden, het normale leven is veel consistentier weggepleisterd. Wie bijvoorbeeld in de kleine plaatsjes van de Achterhoek rondzwerft kan zich slechts met een verhoogde gevoeligheid bewust worden van het onlogische van de hele situatie: het ziet er allemaal zo vanzelfsprekend uit, deze dorpjes en steden zonder joodse inwoners, zonder een kleine kern die de joodse ambiance in leven houdt. Alleen wie weet, voelt dat er een gat is, dat zich tot het geheugen van de „gewone” Nederlanders heeft uitgebreid. En niet alleen in de Achterhoek gaat het zo. In Amsterdam of Zeeland, in Groningen of de kop van Noord-Holland, bij de rivieren of in gehuchten van niets, overal moet moeite gedaan worden het Nederlandse jodendom aan te kleden. Met joodse mensen, hun buurmannen of -vrouwen, winkeltjes of scholen, hun talenten of gebrek daaraan, met nichtjes en verloren kaartspelletjes, koeien en een tefilla, met sigaren in de mond of op klompen. Het is bijna niet te doen. Alleen in de herinneringen van enkelen is de joodse wereld een gevulde, complete wereld gebleven. Een vanzelfsprekende wereld, die bedoeld was de achtergrond van mijn leven te zijn. Het is anders gegaan. Het heeft mij lang gekost te

beseffen dat het anders is gegaan. Dat de wereld van joodse jeugdverenigingen, theaters, boksclubs, echtgenoten, vechtpartijen, van kosjere koekjes, kwebbelende tantes, levenswijze sjnorrsers, dat die atmosfeer doordrenkt van joodse waarden niet meer is. In Nederland niet meer is. Tijdens het interviewen ben ik – onbedoeld, niet onverwacht – keer op keer gestoten op die waarden. Zelfs in de herinneringen kwam hun kracht naar voren. Zo sterk dat ze de geïnterviewde soms, mijzelf meestal diep raakten.

Dit boek te schrijven is daardoor uiteindelijk geen treurige zaak geworden. Toegegeven: de vorm die het joodse leven had gevonden voor de Tweede Wereldoorlog bestaat niet meer. Wat waarde in zich droeg werd vernietigd. Maar de waarde zelf bleef bestaan. Dat heb ik ervaren tijdens het schrijven. Ik hoop dat de lezer het ervaart tijdens het lezen van dit boek.

Voor u aan lezen toekomt echter nog twee opmerkingen. Vrijwel alle interviews zijn eerder verschenen in het Nieuw Israelietisch Weekblad als nostalgieverhalen. Ze zijn niet meer of minder dan dat: het verhaal van de wijze waarop de geïnterviewden het joodse leven vòòr de oorlog hebben ervaren. Geen van de genoemde feiten en/of namen zijn op hun historische juistheid gecontroleerd, noch is een selectie van te interviewen personen gemaakt die in zijn totaliteit een representatief beeld zou hebben kunnen opleveren.

De tweede opmerking geldt het woord *kosjer*, dat niet wordt geschreven op een van de drie gebruikelijke wijzen: *kosher*, *koscher* of *kosjer*, maar, uit hommage aan Hartog Beem, op de manier die deze al jaren bepleit.

Tamarah Benima

Familiefoto ter gelegenheid van de 70ste verjaardag van vader Neeter. Derde van links op de achterste rij is Willem Neeter.

1. *Mijn zuster was een klandestien*

In de tijd voor de oprichting van de *ANDB*, de *Algemene Nederlandse Bond van Diamantbewerkers*, hebben de diamantslijpers in Nederland hele moeilijke tijden gekend. Twee, drie maanden werken, negen, tien maanden werkeloos. Een uitkering bestond er in die dagen niet. Toen is de Algemene Bond gekomen en die heeft daar een ophef van gemaakt. Want de armoede was zo groot: ze konden zelfs een doktersvisite niet betalen. Daar heeft de *ANDB* maatregelen tegen genomen.

De nieuwe leerlingen die in de diamantwereld wilden komen, moesten vergunning hebben van de *ANDB* om in het diamantvak te worden opgenomen. Het was zo, dat als een familie twee of drie zoons had, dan mocht één zoon in de diamantindustrie komen. Als ze twee of drie dochters hadden dan mochten ze één dochter in de diamantsnijderij hebben. Voor de diamant geslepen werd, werd hij eerst gesneden. De Bond heeft zich algemeen uitgebreid en het bestuur is sterk geworden. Iedereen in de diamantindustrie was gebonden aan de bepalingen, de wetten van de Algemeen Nederlandse Bond Diamantbewerkers. Op den duur kregen de diamantbewerkers heel veel macht.

Ik moet u zeggen, er waren hele goeie mensen bij, Henri Polak, Jan van Zutphen, Viegevenoe, de latere wethouder van Amsterdam Miranda, dat waren allemaal buitengewoon flinke mensen. Die hebben de Bond heel groot gemaakt.

De eerste diamantslijperij die er was, was ook een Neeter. Mijn vader was met die dingen zeer goed op de hoogte en hij heeft natuurlijk graag gewild dat zijn zoons, hij had zeven zoons, in het diamantvak kwamen. Twee zonen, Meier en Maurits, hebben ook inderdaad gewerkt als roosjesslijpers. Briljant was toen nog in opkomst, maar roosjes werden gebruikt als zetgoed. In ringetjes, broches, afijn, in van alles. Het juweliersvak werd nog niet veel beoefend, maar het

kwam zo een beetje op. Er waren natuurlijk joodse families die het goed hadden en graag een beetje luxe wilden tonen. Ook in die dagen. Toen zijn de roosjes gekozen als zetgoed voor de juwelierswereld. Dat roosjesvak heeft in die tijd een flinke opgang gemaakt. Er was op Kattenburg, in het joodse centrum, zo'n roosjesslijpersfabriek.

Op die roosjesslijpersfabriek had mijn vader voor zijn twee zoons een molen gehuurd en ze maakten er zo'n beetje eigen werk. Dat ging in die tijd zo: een diamantslijper kocht een partijtje goed (diamant werd zo verhandeld, syndicaat bestond toen nog niet), huurde op de roosjesslijpersfabriek een paar molens, sleep die diamant en als dat partijtje klaar was dan werd dat verkocht op de beurs op de hoek van de Amstel en de Zwanenburgwal. Dat soort diamantslijpers noemden ze eigen-werk-makers.

Nu had ik een zuster. Een zeer intelligent meisje. Zij had gestudeerd op de HBS, was geslaagd en is gekomen op het kantoor bij Hirsch. Maar wat verdiende ze in die tijd, tien gulden per maand, misschien vijftien gulden per maand, dat kan ik niet met zekerheid beweren, maar het was een heel laag salarisje. Haar twee broers, die al eigen-werk-makertjes waren, die verdienden meer. Die jongens konden zich wat meer permitteren. Wat heeft ze gedaan: zonder het mijn ouders te zeggen, heeft ze in haar vrije tijd en 's avonds bij een mevrouw Vreeland in de Ververstraat het snijden geleerd. Dat heeft ze nooit gezegd en omdat het een intelligent meisje was heeft ze dat binnen een korte tijd geleerd. Toen heeft mevrouw Vreeland tegen haar gezegd: „Hoor eens Lies,” mijn zuster heette Liesbeth, „hoor eens, Lies, als jij zo weinig verdient, waarom ga je dan niet bij Hirsch weg. Kom bij mij, ik kan je wel hebben.” En zo en zo, Lies heeft daar oren naar gehad en gemeend: „ik ga lekker meer verdienen”, en ze is, in plaats van 's morgens met haar pakje brood, door mijn moeder mee gegeven in haar tasje, naar Hirsch te gaan, naar de Ververstraat gegaan. Ik was negen jaar. Mijn zuster was ouder dan ik.

Zoals het altijd is: verraders. Op een goede dag wordt mijn vader geroepen bij Henri Polak. Polak zegt tegen mijn vader: „Wat doet je dochter?” „Wat doet mijn dochter, mijn dochter werkt bij Hirsch.” „Meent u dat?”, vraagt Polak. Zegt

mijn vader: „Ja.” Zegt Polak: „Nou, dat is niet waar. Uw dochter is diamantsnijdster en ze werkt bij mevrouw Vreeland in de Ververstraat op nummer 6.” Mijn vader zegt: „Je vergist je, dat is flauwekul.” Zegt Polak: „Het bestaat wel, want hier heb je de bewijzen.”

Toen is mijn vader thuisgekomen en ik zeg het erbij, wij waren een zeer orthodox gezin, mijn moeder kon het niet geloven.

Toen mijn zuster thuiskwam 's avonds zei ze: „Ja, dat heb ik gedaan, mag ik?” Want ze was een kenau hoor. Ze was heel flink. Ze heeft ook verschillende talen gestudeerd, was getrouwd met mijnheer Duijtsch, die accountant was. Later is ze in de diamantindustrie bij Friedman gekomen. Ze had een grote positie. Ze is naar Engeland gegaan en heeft daar eigen fabrieken gehad. Unilever, maar afijn. Ze heeft tegen mijn ouders gezegd: „Ja, dat heb ik gedaan, mag ik?” Waarop mijn ouders zeiden: „Dat kunnen wij niet goedvinden.”

Toen is mijn vader geroepen bij de Bond en het bestuur van de ANDB heeft verlangd, dat mijn zuster de deur uit gestuurd werd. Ze mocht niet meer thuiskomen, want ze was klandestien. Dat heette anders, afgedankt of zoiets, dankertjes, maar afijn, we noemen het maar klandestien.

Die klandestienen mochten niet in het huis zijn waar ook leden van de ANDB waren. Dus mijn ouders werden verplicht om hun dochter de deur uit te zetten.

Nou weet u net zo goed als ik, dat het in een joods gezin niet mogelijk is, dat een joodse vader en moeder hun dochter de deur uitsturen. Dus dat is niet gebeurd. Toen zijn mijn broer Maurits en Meier bij de Bond geroepen. Mijn broer Meier was verloofd en stond op het punt van trouwen. Want hij was al zesentwintig. Mijn broer Meier heeft gezegd: „Ik kan wel bij mijn ouders de deur uitgaan. Ik ga toch trouwen.” Maar mijn broer Maurits was nog niet zo ver en die heeft gezegd: „Ik ga niet bij mijn ouders de deur uit.”

Moeder hield veel van haar kinderen, dus dat zou ook een groot verdriet hebben betekend als dat zou zijn gebeurd. Hij heeft geweigerd. Daarop is hij de Bond uitgezet. Dat was voor mijn ouders moeilijk te begrijpen. Mijn broer Meier mocht niet eens meer bij ons thuiskomen.

Dat was natuurlijk een groot verdriet. In die tijd was mijn broer Meier verloofd met een dochter uit een beetje moderne, laat ik het zo uitdrukken, beweging, de Sociaal Democratische Arbeiders Partij. Daar was hij vol enthousiast over, want hij was een goede spreker en hij werd er in opgenomen. Dus mijn broer Meier hield dat mijn broer Maurits wel thuis bleef. Er kwam een beetje vijandschap door de beweging tussen die twee. Maar waar het eigenlijk op aankwam: Maurits mocht de roosjesslijpersfabriek niet meer op.

Nu was mijn vader een hele flinke man, hij was kunstsmed; en hij heeft het zich niet laten welgevalen. Wij woonden op de Sint Antoniebreestraat. Daar hadden wij boven een zolder. Mijn vader heeft zelf drie molens en een eigen diamantslijperij gemaakt, nog met een vlieg wiel, met stoom, zodat mijn broer Maurits op de zolder zijn eigen diamant kon slijpen. Maar, hij mocht ook de beurs niet meer op. Dat was ook verboden. Als hij dat partijtje klaar had, kon hij dat niet op de beurs verkopen. Tegenover de beurs, op de hoek van de Amstelstraat-Amstel was er echter een klein cafeetje, het Hooischeepje.

Daar kwamen de mensen die niet op de beurs mochten en daar werd die diamant verhandeld. Dus ze konden Maurits niet pakken. Ze moesten andere verzinsels bedenken. Wat hebben ze bedacht: ze hebben hem posten gegeven, dat wil zeggen, je kreeg twee mensen voor je deur staan, die al je gangen naliepen, zodat hij niet in relatie kon treden met leden van de Bond. Hij werd aan alle kanten bespioneerd, hij mocht geen contact hebben met vrienden die lid van de Bond waren, want die werden erop gewezen: Jij hebt met een klandestien. Er waren twee posten die elkaar aflosten en als mijn broer uitging werd hij achterna gelopen. Eén van die posten was mijnheer Walvis. Mijnheer Walvis was een hele flinke knaap. Hij was ook homo. Dat was in die tijd een bijzonderheid. Nu is het algemeen, nu kijken de mensen er niet meer van op, maar toen nog wel. Die heeft hem achterna gelopen en die heeft hem op de hielen getrapt of hem bespot: Vuile klandestien, en allerlei minderwaardige uitdrukkingen, zodat mijn broer wel eens kwaad geworden is en hem heeft uitgemaakt voor Vuile homo.

Toen dat een keer gebeurde heeft Walvis mijn broer een paar

flinke klappen gegeven, want mijn broer Maurits was een klein mannetje, helemaal geen krachtpatser. Toen nu mijn broer thuiskwam, misschien met een blauw oog of een bloedende neus, en bij mijn vader bovenkwam – wij woonden op de Zwanenburgwal, tegenover het Waterlooplein – vroeg mijn vader, die zeer orthodox was, maar ook een krachtman: „Wat is er met jou gebeurd?“, waarop mijn broer het verhaal vertelde. Mijn vader is naar beneden gegaan en die heeft die Walvis even geroepen. „Wat heb jij met mijn zoon gedaan?“ Walvis dacht: „Die man kan ik wel aan,“ en zei: „Wat heb je ermee te maken?“ Er volgde een woordenwisseling, mijn vader heeft Walvis opgenomen en in de Raamgracht gegooid. Mijn vader was een hele sterke man. De Bond nam dat niet. Mijn vader werd geroepen en moest zich verantwoorden, want de Bond had hem aangeklaagd. Mijn vader heeft gezegd: „Dat heb ik inderdaad gedaan, maar op die en die wijze, dat is gebeurd. Wij hebben er zoveel last van.“

Op de Zwanenburgwal stond een waterbak, zo noemden we dat, voor de deur. Aan de ene kant had je het water, aan de overkant heb je het Waterlooplein. Die posten stonden bij die waterbak zo naar boven te kijken. Laat ik u nu vertellen dat, in een joods gezin, de voorkamer de zogenaamde salon was. Daar mochten we alleen op Sjabbes in. De stoelen waren altijd met een kleedje bedekt.

Op Sjabbes ontving mijn moeder haar broers, de antiquairs ome Jozef en ome Rafi, van Mepurgo, om een kop koffie te drinken en dan zaten we in de salon. De hele week stond ze in de keuken, op Sjabbes zat ze in de salon. Als ze dan in de salon zat zaten die twee (posten) tegenover mijn moeder allerlei vieze bewegingen te maken wat mijn moeder, een hele lieve vrouw, niet kon hebben. Die irriteerde zich daar aan, en ze is van het raam weg gaan zitten. Door deze vechtpartij die mijn vader met die Walvis had werd bepaald dat ze een zekere afstand moesten houden.

Er was ze bevolen, uit naam van het gerechtshof of van de politie, daar wil ik vanaf zijn, dat ze zeker vijftig meter afstand moesten houden. Ze konden niet meer aan de woonkant staan, aan de kant vóór het water, dus moesten ze om hun plagerijen te kunnen doen aan de overkant van het water, op

het Waterlooplein gaan staan. Toen hebben ze met een kijker steeds zitten kijken. Als dat één keer gebeurt dan trek je je er niks van aan. Maar als dat zo een hele tijd duurt . . . Mijn moeder zat op Sjabbes voor het raam en dat vond ze irritant. Deze posten moesten er van 's morgens zeven uur tot 's avonds twaalf uur staan. Ze verdienden drie gulden per dag. Van de Bond. Aangezien een diamantslijper het in die tijd nogal eens moeilijk had, was dat voor hen veel geld. Als ze er zeven dagen stonden verdienden ze eenentwintig gulden. Dus ze gingen aan de overkant staan plagen met die kijker en allerlei bewegingen maken, wat mijn moeder irriteerde. Maar mijn vader vond allerlei dingen uit en dacht: daar zal ik wel even maatregelen voor nemen. Toen heeft hij in de Galerie Moderne, zo'n levensgrote pop van anderhalve meter gekocht. Een boerepop. Die boerepop heeft hij zijn broek afgedaan en op de blote derrière van die pop heeft hij een latje gemaakt met drie grote zilveren guldens. Dat betekende, uitgedrukt in die tijd: voor drie gulden kun je me de bout haggelen.

Als ze met hun kijker keken dan zagen ze die pop met die plank.

Dat is zo populair geworden, dat iedereen is komen kijken. Toen was het afgelopen.

Mijn vader was toch zo'n geweldenaar. Toen we later op het Waterlooplein woonden woonde Sjakie Nickelsberg boven ons. Naast ons was het café van Nickelsberg. Die man zelf was een bijzonder aardige man, maar daarnaast woonde ook familie van Nickelsberg en die hadden twee of drie zonen. Sjakie Nickelsberg woonde dus boven ons op de tweede etage, maar omdat hij niet meer zo goed kon lopen heeft hij op een gegeven moment aan mijn vader gevraagd of ze niet konden ruilen. Mijn vader, die een aardig mens was, in die dingen dan, had geen bezwaar. Nickelsberg zou de verhuizing betalen, dus wij zijn naar de tweede etage gegaan.

Maar wat is het geval, die man heeft zijn vuilnisbak altijd buiten de deur gezet. Nu waren vroeger de trappen niet verlicht. Soms had men wel eens een olie-lampje als trapverlichting, maar Sjakie Nickelsberg had op de eerste verdieping nooit licht. Enige malen is het gebeurd dat mijn vader,

Hoek Waterlooplein-Lazarussteeg

tijdens het naar boven lopen, tegen die vuilnisemmer is gelopen en zijn been heeft bezeerd. Hij is naar Nickelsberg toegegaan om dat te zeggen en te vragen of hij zijn vuilnisbak niet binnen kon houden. Maar die heeft dat niet gedaan. Het was mijn vader al weer twee of drie keer gebeurd en hij komt op een avond thuis, weer zijn been bezeerd. Mijn vader wordt kwaad, neemt die emmer op, gaat de trap naar beneden af en gooit die emmer met dat vuilnis in de tuintjes. Vroeger had je op het Waterlooplein tuintjes voor de huizen.

Dus die emmer was weg. Sjakie Nickelsberg was beledigd dat zijn emmer was weggegooid, heeft die emmer uit de tuintjes gehaald en een andere emmer gekocht, en die weer buiten

gezet. Nu moest je dat niet met mijn vader doen, want dat was een flinke vent. Hij zag in het donker die emmer staan, heeft de emmer opgepakt en in de tuintjes gesmeten. Toen is Sjakie Nickelsberg naar zijn broer gegaan die ernaast woonde en die hebben met twee grote kerels gewacht tot mijn vader thuis kwam om te zien of hij die emmer weer zou weggooien. Toen mijn vader naar beneden kwam om die emmer in de tuintjes weg te gooien vlogen die twee knapen hem aan. Nu was mijn vader een verschrikkelijk sterke man, maar tegen twee kon hij niet op. Toen die twee hem wilden aanpakken is hij naar boven gelopen, heeft mijn broer Sjootje en mijn broer Ko naar beneden gehaald en die hebben die twee van Nickelsberg afgetuigd ... op een verschrikkelijke manier. Ze hebben nooit meer staan te wachten als mijn vader die emmer weggooide.

Mijn vader zat als jongen op de ambachtsschool. In die tijd was het voor een joodse jongen zeer moeilijk om naar de ambachtsschool te gaan. Toen hij daar afkwam is hij in een smederij gaan werken. Dat was een smederij waar ze eigenlijk alleen maar hekwerken maakten: met blaadjes, met roosjes, alles van koper. Mijn vader kon prachtig werken met zijn handen. Wat zijn ogen zagen maakten zijn handen. Hij heeft zich in de smederij bekwaamd en er zo'n liefhebberij in gekregen dat hij in de Weesperstraat, achteraan, waar vroeger het Weesperpoortstation was, in een soort onderhuisje een smederijtje is begonnen.

Hij was zeer orthodox en heeft zich altijd geërgerd als de mantel van het Seifer Tore zo op de bank werd neergelegd. En zo heeft hij, als hij in zijn vrije tijd wat wilde maken, een standaard gemaakt, met een fluwelen kussentje erop waar de mantel van het Seifer Tore netjes overheen kon hangen. Die standaard was een pracht ding.

Later – toen hij het vak goed kende – is hij kleine brandkastjes en kluizen gaan maken. Want toen – dat was zo omstreeks 1860 – kwam net de diamantindustrie op. Er waren nog niet zoveel banken waar je eventjes je portefeuille in de safe kon brengen, dus heeft hij kleine brandkastjes en kluisjes gemaakt. Als de mensen vrijdagmiddag van de fabriek kwamen

werd de portefeuille of het partijtje goed in het kluisje gelegd. Dat heeft ontzettend goed gewerkt. Later is hij ook grotere kluizen gaan maken en Sjabbesovens. Daar gingen kolen of hout in en op vrijdagmiddag gingen de pannen met de Sjabbesmaaltijd erin, zodat ze op Sjabbes warm eten hadden. Er bestonden al Sjabbesovens, maar hij heeft ze gemaakt met een plaat en een rooster. Door de dubbele constructie bleef de oven langer warm.

Voor alle kinderen had mijn vader een klein Sjabbeseventje gemaakt en een groot channeke-ijzer. Dat channeke-ijzer was ontzettend groot, met rozen en blaadjes en met bakjes voor olie. Het channeke-ijzer was te groot om mee te sjouwen in de oorlog, maar het Sjabbeseventje had ik bij me in mijn koffer. Dat wilde ik voor geen geld missen.

Voor ik verder ga wil ik het verhaal over Soekes vertellen: De soeke in de Rapenburgerstraat. Achter de Rapenburgerstraat had je de niet-joodse buurt en Wittenburg en Katteburg. Die werden toen al grotendeels onbewoonbaar verklaard. Die werden afgebroken. Het was een ruïne. De mensen hebben ze moeten overplaatsen naar Watergraafsmeer, die in opbouw was. Die nieuwe buurten waren toen nog niet zo uitgebreid. Zakenlieden, een melkboer, een kruideniertje, een drogist, die hadden ze niet in die buitenwijken. Die hadden daar geen bestaan. Dus ze moesten enkele mensen, die in de handel zaten, een kruideniertje, in een centrum plaatsen. Toen hebben ze in de Rapenburgerstraat, in het joodse gedeelte, eens een kruideniertje geplaatst. Er was een winkeltje vrij. Boven woonde mijnheer Brazalai of Viegeveno, ik weet de naam niet meer precies, die met Soekes altijd op de eerste etage een soeketje heeft gehad. Een firma in Amsterdam verhuurde Soeketjes en die kon je dan in je tuintje krijgen.

Die waren iets groter. Maar je kon ook een soeke op de eerste verdieping krijgen. Het raam werd eruit genomen, er werden twee palen voor de gevel geplaatst, daar werd een vloertje ingelegd, met een dakje. Dan konden de mensen, de orthodoxe mensen hun gebeden zeggen en hun maaltijden gebruiken in dat soeketje.

Zo was er tegen de tijd van Soekes een mijnheer Brazalai of Viegeveno, die zat op de eerste verdieping. Hij was een

orthodoxe man en had zo'n soeketje gehuurd. Toen nu die mensen bezig waren die palen voor zijn etalage te plaatsen is dat kruideniertje naar de politie gelopen en heeft tegen die politieman gezegd: „Mijnheer, ze zijn voor mijn etalage een huis aan het bouwen.” Nu was er in die tijd hier een commissaris Van Leeuwen en dat was een man die wel met de joodse dingen op de hoogte was. Die agent of brigadier is naar commissaris Van Leeuwen toegegaan en heeft tegen hem gezegd: „We hebben een klacht gekregen: In de Rapenburgerstraat zijn ze voor een ander zijn etalage een huis aan het bouwen.” Toen zei Van Leeuwen: „Ik zal wel even gaan kijken.” De commissaris is naar de Rapenburgerstraat naar boven gegaan en heeft tegen die man op de eerste verdieping gezegd: „Hoor eens mijnheer Viegeveno, wat bent u aan het doen?” Zegt die man: „Niks, ik ben mijn soeke aan het opbouwen. Wij hebben toch Soekes. Dat begint vandaag.” „Oh,” zegt commissaris Van Leeuwen. „Oh ja, dat is ook zo, daar heb ik niet aan gedacht. Dan is het goed.” Want Soekes is acht dagen. Het was gewoon de eerste of de tweede dag. Toen is commissaris Van Leeuwen naar dat niet-joodse winkeliertje gegaan en heeft gezegd: „Ik heb het voor je in orde gemaakt, binnen acht dagen is het weg.”

Als jongen die in het joodse centrum leefde maakte je allerlei dingen mee. Toen ik op het Seminarium zat, in de Rapenburgerstraat, voetbalden we op het Markenpleintje tegen de niet-joodse jongens van de Hortus. Op het seminarium hadden we achter de deur een bal liggen, want we mochten hem niet mee naar boven nemen. Kwamen we uit het Seminarium, om half vijf, dan stonden de jongens van de Hortusschool op ons te wachten om een partijtje te voetballen. Hadden wij gewonnen dan kregen we knok van hen, hadden zij verloren dan kregen ze knok van ons. Hadden wij gewonnen, dan scholden ze ons uit: „Die vuile rotjoodjes hebben het weer gewonnen.” Hadden zij gewonnen dan hebben wij gescholden. Toch waren ze niet kwaad, want ze stonden altijd op ons te wachten om te voetballen.

Op het Seminarium was een oude meester Van der Velde. Wat ik nooit vergeet . . . er was een jongetje dat door een van

de Hortusjongens was geslagen. Had een bloedneus, een blauw oog, huilen, kwam daar mee binnen en ging naar de oude meester Van der Velde. „Wat is er met jou gebeurd?” „We hebben gevoetbald en wij hebben gewonnen en toen heeft hij mij een blauw oog geslagen en hij heeft gescholden „Vuile rotjoden” en toen heb ik hem een klap gegeven en toen heeft hij mij een bloedneus geslagen en ik heb ze echt niks gedaan, hoor.” Zegt meester Van der Velde: „Jongen, maak je geen zorgen, we hebben nooit wat gedaan, maar je bent een joods jongetje, daarom heeft hij het gedaan. Dat zal je later in je leven ook nog wel eens meemaken.”

Ik was in het koor van de Neie sjoel en mijn dirigent was meester Italie. Je had verschillende synagoges, kleine en grote. Op de Amstelstraat was de grote synagoge en op het Jonas Daniel Meijerplein was de Neie sjoel, de nieuwe synagoge en er tegenover was de Portugese.

Er werden wel eens, als een chazzan er niet meer was, uit het buitenland chazzoniem gevraagd, die dan een proefdienst moesten doen. Dat vonden wij een evenement. Vooral omdat ik in het koor was. Ik had als jongetje een goed stemmetje en ik heb vaak solo gezongen met chazzan Reisel.

Hij had dan drie jongens om zich heen bij het almemmer staan en dan hebben wij hem begeleid, op vrijdagavond en op jomtovdagen, met bepaalde gebeden. Er kwam eens hier een jongetje van dertien jaar, Mozes Mirsky, uit Polen. Dat jongetje had een prachtstem.

Er was een commissie die dat jongetje in de Neie Sjoel wilde laten zingen. Maar opperrabbijn Dünner heeft er niet in toegestemd dat hij een dienst zou maken in de Neie sjoel. Daar vond hij hem te jong voor, maar hij was uit een Pools gezin en de orthodoxe Polen, dat waren mensen die van hun tweede jaar af al Hebreeuws gestudeerd hadden en de mâme loshn hebben gesproken.

Wat is het geval, ze hebben Plantius gehuurd. Plantius was een feestgebouw tegenover Artis. Daar hebben ze een dienst gemaakt voor vrijdagavond en Sjabbes. Maar die jongen moest ook een koortje om zich heen hebben. Drie jongens uit het koor van chazzan Reisel, waar ik ook bij was, mochten

Mozes Mirsky begeleiden. Daar is een rel over ontstaan. Natuurlijk, want dat had Reisel niet mogen doen.

Omdat ik vaak solo met hem zong, op vrijdag of op jontef, had ik de kowed van chazzan Reisel gekregen om hem een half uur voor Sjabbes in de Franselaan af te halen en zijn tas met muziek te dragen. Stel dat het om zes uur Sjabbes was en ik kwam om half zes bij hem, dan oefende hij nog even zijn stem bij de piano en als hij dan weg ging kreeg hij van zijn vrouw altijd een citroenballetje. Maar mij, als jongetje van tien, elf jaar, gaf ze er nooit één. Kwam ik thuis en vroeg mijn vader: „Heb je weer de chazzen geholpen?” dan klaagde ik

Klein model Sjabbesoventje.

daar wel eens over. Maar dan zei mijn vader altijd: „Jij bent toch niet de chazzen.”

Mijn moeder is gestorven op de dag van mijn barmitswe. Ik zou lajenen, omdat ik van het koor van de Neie Sjoel was, in de Neie Sjoel. Natuurlijk een grote kowed. Omdat ik vaak met chazzen Reisel zong en trouw met mijn vader in sjoel kwam zou het een enorme barmitswe worden. Mijn vader had alles gereserveerd in Diligentsia, maar mijn moeder is op vrijdag niet goed geworden – ze was hartpatiënte – bewuste-loos geraakt en op zaterdag gestorven.

Dat betekende een heel groot verdriet. Toen ik op het Seminarium zat, moest ik natuurlijk middagoren en kaddisj zeggen voor mijn moeder. Ik was al een jongen van dertien jaar, dus ik werd al als man beoordeeld.

Maar omdat je jong bent, dertien jaar, heb je nog niet zoveel begrip van de werkelijkheid. Het verdriet zit wel in je, maar het begrip om dat tot uiting te brengen had je niet. We hebben meer gedacht aan voetballen en die voetbal lag al in de gang.

Dus zo gauw die leraar achter in de klas half zat te dommelen of te slapen, hij was al een man op leeftijd, in die tijd waren het oudere mensen, heb ik het einde van het Mincha-gebed afge-
raffeld evenals mijn kaddisj. Je had er geen idee van dat je orthodoxe mensen daarmee kon kwetsen. Het kaddisj zei ik op de volgende wijze:

*jisjkadal wejisjkadasj sjemei rabo
mijn hommetje, mijn kuitje
mijn trommeltje, mijn fluitje
gajijnou, gaikgauw of
gaanweallemàalgauw
we noumar
omijn*

Daarna heb ik gauw mijn tallis uitgedaan, ben weggehold en we zijn gaan voetballen. Vaak is het goed gegaan, maar de leraar heeft schijnbaar een keer minder geslapen of de jongens hebben vreselijk gelachen . . . hij heeft een paar jongens eruit gehaald, die me hebben verraden. De leraar is dit aan mijn

vader gaan vertellen. Mijn vader was een man die zeer orthodox was. Dat ik gespot heb met het kaddisj zeggen was voor mijn vader heel erg. Wat ik nu goed begrijp. Toen begreep je dat niet. Ik heb nog nooit zo'n pak slaag gehad en ben nog nooit zo in een hoek getrapt door mijn vader als die keer. Dat ben ik nu allemaal vergeten, want het was toch een goede man.

Mijn vader was zeer orthodox. Hij was er zeer op gesteld en hij was teleurgesteld, dat het bij al zijn zoons niet gelukt is om iemand in de familie te hebben die als voorganger, als rabbijn zou verder studeren.

Mijn vader was een bijzonder mens, zonder meer. Alleen: hij had zeven zonen en hij wilde in zijn familie beslist een rabbijn hebben. Mijn oudste broer zat een paar jaar op het Seminarium, maar die had er geen zin in en is het diamantvak in gegaan. De tweede zoon voelde er ook niets voor om orthodox te zijn en ging ook het diamantvak in. De derde was een beetje orthodox, ging op jontefdagen mee naar sjoel, maar op Sjabbes ging hij niet. Als die jongens eenmaal groter waren en kennis kregen aan een meisje dat toevallig uit een orthodoxe familie kwam dan voelden ze er iets voor. Maar kwam dat meisje niet uit een orthodoxe familie, dan voelden ze er niets voor, dan werden ze ook liberaal. En als ze 18, 19 jaar waren kon je die jongens niet meer dwingen.

Maar wat was het geval: ik was de jongste. En ik stond onder strenge controle van mijn vader. Eerst was ik op de Talmoed Tore op de Plantage Middenlaan bij meester Kleerekoper, daarna op het Seminarium. De Talmoed Toreschool was een armoedschool. Waarom moest ik naar die armoedschool? Ik was geen arm kind. Ik moest naar de Talmoed Toreschool omdat er meer Hebreeuws geleerd werd. Van 's ochtends negen uur tot twaalf uur kreeg je Hebreeuws, joodse geschiedenis en alles wat nog verder met jodendom te maken had, en 's middags kregen we anderhalf, twee uur andere vakken als rekenen, schrijven, algemene geschiedenis. Wij leerden meer Hebreeuws dan maatschappelijke vakken. Dat was de stommiteit van mijn vader. Hij had me beter naar een gewone liberale school kunnen sturen en naar de HBS. Daar had ik in mijn leven meer aan gehad. Maar mijn vader was

daarin misschien strenger dan anderen.

Nu kon hij zelf ook Rasje, lajenen, alles. Hij heeft vaak dienst gedaan in kleine gemeenten, in Assen of Zwolle of waar ook, als opperrabbijn Dünner met de jontefdagen moeilijk zat. Dan ging hij als tweede chazzen ergens naar toe. Daar verdiende hij niets mee. Dat was een kowed.

Dus hij kon alles en als ik 's avonds thuis kwam uit school overhoorde hij mij. En als ik dan wat fout zei was het een paar tikken links en rechts. Hij was verschrikkelijk streng. Het was een erg harde man. Toen mijn moeder nog leefde kon ze hem nog een beetje in toom houden. Dan zei ze: „Mani, mani, mani, het is toch nog maar een kind, beheers je toch.” Maar toen mijn moeder overleden was, was die rem voor mijn vader weg. Als hij me overhoorde werd hij zo woedend over de stomme dingen die ik, in zijn gedachten dan, heb gezegd, dat ik, toen ik vijftien en een half was, ben weggevlucht naar mijn oudste broer. Het was niet meer met hem te houden, hij was tè wild. De rest van de jaren heb ik bij twee broers doorgebracht.

Toch moet ik er één ding bij zeggen. Mijn vader heeft ons door zijn strengheid toch zo ver gedreven dat ons denk- en redeneervermogen in bepaalde opzichten veel beter was dan dat van anderen. Wij dachten meer door, want hij drong er op aan niet zomaar te zeggen wat er in je hoofd kwam, maar over de dingen na te denken. Mijn ene broer was ingenieur, de andere was accountant, dus hij heeft wel iets van die jongens gemaakt. En al was dan niemand zo fanatiek als mijn vader, de familie kwam toch graag bij hem. Als ze wat wilden weten, of als er wat in de familie was, werd mijn vader erbij geroepen. Hij was de rebbe mousjer die alles regelde. En er heerste toch, zeker toen mijn moeder nog leefde, een gelukkige sfeer in huis. Vooral met de jontefdagen. Maar ja, hij was zo gesteld op dat punt van de orthodoxie. Dat geen van zijn zonen zijn opvattingen deelde was een gedachte die hij niet kon verwerpen. Maar: hij was absoluut een bijzonder mens. En wat hem in zijn hoofd kwam, kreeg hij voor elkaar.

Zoals vele orthodoxe mensen had hij een hekel aan de militaire dienst. De militaire dienst betekende een groot gevaar voor een orthodox iemand, want dan moest je wapens dragen

en wapens dragen betekent iemand daarmee vermoorden. En dat is voor een orthodoxe jood iets dat niet strookt met zijn gevoelens en opvattingen. Een jood mag een ander niet slaan en niet doden, dus mijn vader had een verschrikkelijke hekel aan de militaire dienst. Toen mijn oudste broer Maurits in dienst moest is mijn vader gaan prakkezeren. Zoals ik zei: Als hij over de dingen nadacht, speelde hij alles klaar.

Maurits was een kleintje. Drie strepen boven de maat. Als je in de Hamburgstraat aankwam als militair werd je langs de maat gezet: dat was een stok die in graden was verdeeld. Als je onder de maat was kon je meteen weggaan.

In de keuken had mijn vader een lat gemaakt met de maten: Maurits was drie strepen over de maat. Toen heeft mijn vader van die brede riemen gekocht, waarmee ze later wel piano's hebben gedragen, en gespen en hij heeft daar een constructie van gemaakt. De banden liepen onder Maurits' kruis door en over zijn schouders en dat geheel werd met gespen vastgemaakt. Door de gespen aan te trekken kon mijn vader Maurits intrekken. De eerste weken hielp dat nog niet, maar na verloop van een paar weken: één . . . twee streep minder . . . na verloop van bijna twee maanden had hij hem twee tot drie strepen onder de maat ingetrokken. Maurits heeft die banden dag en nacht moeten dragen. Steeds controleerde mijn vader dat en trok hem nog een beetje meer in. Het was wel eens zo, dat Maurits zei: „Papa het gaat niet meer, het gaat niet meer.” Dan heeft hij het maar zo gelaten, om de banden later toch weer wat in te trekken.

Op de dag dat hij moest opkomen in de Hamburgstraat is mijn vader met hem meegegaan. Hij heeft buiten staan wachten. Toen Maurits naar binnen . . . onder de maat . . . afgekeurd. Maurits blij, maar zo benauwd, ook van de spanning die hij had gehad, dat ze naar een café op de hoek van de Handboogstraat zijn gegaan . . . „Mijn zoon is niet goed geworden, hij moet overgeven, mag hij even naar het toilet?” En daar, op het toilet, hebben ze die riemen losgemaakt. Zo was het hem gelukt zijn eerste zoon afgekeurd te krijgen. De tweede, Meier, hoefde niet in dienst, die had broederdienst.

De derde was mijn broer Ko (Jacob). Die studeerde voor

ingenieur. Hij moest ook in dienst en daar had hij geen zin in. Toen heeft mijn vader hem geleerd zich doof te houden. Daar had hij allerlei oefeningen voor. Als hij aan tafel zat kon mijn vader zeggen: „Ko, geef me even dat glas aan.” Gaf Ko dat glas aan dan was het: „Nee, stommeling, je moet je doof houden.” Als Ko ’s ochtends de trap af ging riep mijn vader hem terug. Kwam hij weer boven dan kreeg hij een standje: „Stommeling, ik heb je toch gezegd dat je je doof moet houden. Je had moeten doorlopen.”

Zo heeft hij hem maandenlang getraind. Tot hij hem naar dokter Solberg kon laten gaan. Die heeft hem onderzocht. „Hoe lang heb je dat al?” „Al enige maanden,” druppeltjes gegeven, nog een keer onderzocht, hij heeft hem zelfs een keer zijn oren uitgespoten ... dokter Solberg kon niets vinden en na twee of drie bezoeken heeft hij hem met een briefje doorgestuurd naar het ziekenhuis om te worden geopereerd. Ko heeft dat briefje meegenomen, aan mijn vader gegeven, en het meegenomen op de dag dat hij gekeurd moest worden in de Hamburgstraat. Daar heeft hij hetzelfde verhaal verteld: dat hij doof was en hen niet verstond. Maar ze hebben hem kennelijk niet geloofd, want de sergente-majoor zei tegen de dokter: „Het zal wel komedie zijn.” Hij heeft dat wel gehoord, maar zich goed in bedwang weten te houden en is op geen enkele vraag van de officier-geneesheer ingegaan. Tot zover was het allemaal gelukt. Nu was hij gewaarschuwd dat ze hem misschien zouden terugroepen op het moment dat hij de kamer of het gebouw uit zou lopen. Dat gebeurde ook. Hij was afgekeurd, liep weg ... „Nee-ter” ... maar hij is doorgelopen. Toen hij de trap afliep werd er nog eens geroepen: „Militair Neeter” ... maar hij is weer doorgelopen.

Dus toen was het mijn vader gelukt twee zoons uit de militaire dienst te houden.

De vierde zoon was weer vrij, de vijfde zoon was mijn broer Josep. Sjoetje noemden wij hem. Ik had een oom in Amerika die geen Josep kon zeggen en die altijd Sjoetje zei. Josep moest in dienst. Hij was groot en lang, kon niet worden ingetrokken of zich doof houden en al die dingen meer, dus die moest in dienst. Maar hij had er ook een hekel aan. Als hij

thuis kwam deed hij meteen zijn pakkie uit en gewone kleren aan. Wat verboden was.

De zesde hoofde niet, de zevende was ik. Ik ben naar mijn vader gegaan – hij was toen al ongeveer vijfenzeventig jaar – en gevraagd wat ik moest doen. Ik had al een behoorlijk weekloon en de vraag was of ik, als ik een jaar, anderhalf jaar in dienst was, zo'n positie weer terug kreeg.

Mijn vader wist geen oplossing voor mij. „Jou kan ik niet intrekken, en om je doof te houden . . . dat kan jij niet. Daar moet je heel sterk voor zijn. Ik zou het maar niet doen.”

De dag dat ik moest opkomen, in de kazerne in de Sarphatistraat, zat er een officier-dokter met een majoor, een sergeant en een administrateur aan tafel. De dokter: „Wanneer ben je geboren?” „Augustus 1898.” „Leven je ouders nog?” „Mijn moeder is gestorven, dat was een zware hartpatiënte.” „Je vader, leeft die nog?” „Mijn vader leeft nog, dat is een hele zware bronchitislijder. Daar sukkelt hij al jaren mee.” „Oh, ga daar maar even staan. Kleed je daar maar even uit.”

We stonden daar met acht of wat jongens, eindelijk kwam de dokter met de stetoscoop . . . „kleed je maar weer aan” . . . wij wachten . . . eindelijk: „Militair Neeter.” Ik moest bij de dokter komen. Zegt de dokter: „Je moeder was een zware hartpatiënte?” „Ja dokter.” „En je vader is een zware bronchitislijder?” „Ja dokter.” Zegt hij: „Kerel, dan feliciteer ik je, dat ze zo'n gezonde zoon hebben.” Daar stond ik. Ik moest in militaire dienst. Daar heb ik twee jaar ingezeten. Ik ben in '98 geboren, dus in '14 was ik pas zestien jaar. Met de oorlog zijn eerst de oudere mensen opgeroepen. Voor de Landstorm. Toen die mensen drie jaar in dienst hadden gezeten vond de regering dat zij afgelost moesten worden. Dat was 1917. Toen moest de jeugd opkomen, waar ik als negentienjarige onder viel. Ik heb gelegen in de Zuidwijkermeer, bij Beverwijk.

Er zat bij ons in dienst ook een jongen van Doof. Die jongen, Maurits, was een hele goeie sul, geen krachtige jongen. Nu heb ik vroeger veel aan sport gedaan, voor zover ik aan sport kon doen. Ik heb me eens laten gek maken. Er was hier een joodse Engelse jongen, Sam Kinsley, die had bij de Amstelstraat, in de Wagenstraat, een bokslokaal. Bij die Sam Kinsley

heb ik een paar bokslessen genomen. Sam Kinsley vond ik geen fijn mens. Als jongen vond ik dat al een minderwaardig figuur. Toen ben ik in de boksvereniging *Courbet* gekomen. Een Nederlandse boksvereniging. De instructeuren daar waren Karel Bisschop en Wim Lacroix.

Ik ken de namen allemaal uit mijn hoofd. Die Wim Lacroix was een hele fijne jongen. Karel Bisschop ook. Dat was een goeie bokser, die altijd zei: „Jongens, als jullie kunnen boksen, dan moeten jullie niet uit de weg gaan.” Er waren hele ordinaire jongens bij, die zaterdagsavonds het centrum in gingen om een beetje te knokken, een beetje te vechten. Als ze dan iemand een bloedneus of knock-out hadden geslagen, dan vonden ze zichzelf een geweldige held. Wim Lacroix zei dan altijd: „Dat moet je niet zo je favoriet noemen. Als jij met een bokser had geknokt en je had die neergeslagen, dan had ik je een flinke jongen gevonden. Maar iemand die niet kan boksen sla je altijd knock-out. Je moet alleen van je vuisten gebruik maken als ze jou willen aanvallen.” Dat vond ik altijd een prachtige opmerking.

Maar ik had wel goed boksen geleerd en ik was in mijn jeugd wel een jongen die wat presteerde. Ik had een goeie linkse en ik was sterk. Net als mijn vader, dat was ook een sterke man. Ik was een beetje getraind op dat gebied. Ik heb er nooit van mijn leven gebruik van gemaakt. Ik was geen vechtersbaas. In de oorlog van '14-'18 heb ik, toen ik verlof had een keer met de jongens van *Courbet* een wedstrijd gebokst tegen de Volleys: Engelse matrozen die in Holland lagen. In de derde ronde werd ik knock-out geslagen, want ik stond tegenover een prima bokser: bloedende neus, mijn gezicht open . . . ik heb nooit meer gebokst. Ik ben er meteen mee opgehouden. Maar in dienst heb ik er wel wat aan gehad. Want toen ik in militaire dienst zat, lag die jongen van Doof naast me. Er waren een paar van die Rijn-kaaiers in dienst. Die hebben allerlei nare dingen gedaan. „Joodje moet je dit, joodje moet je dat.” Ik heb me er nooit wat van aangetrokken, want met deze elementen debatteren over het jood-zijn vind ik walge-lijk. Ik was buiten de menage. Ik mocht om vijf uur weg. Ik had permissie, als joodse soldaat, om buiten de menage bij een joodse familie in Beverwijk te eten. Maar er waren wel eens

dagen dat je er niet uit mocht. Dan mocht ik ook niet weg. Als het weer zo ver was heb ik brood gegeten, een stukje kaas er op of wat ook. Dan was je geconsigneerd, zo heette dat. Dan moest je er blijven. We lagen dan op de krib een boek te lezen of een krant.

Eén van die knapen heeft dan wel van die rotstaaltjes uitgehaald: je krant in brand steken of iets dergelijks. We hadden achter de kazerne, die kazemat, van die kiepeltonnen staan voor het overgebleven eten. Daar krioelde het van de ratten. Die knaap heeft een rat gevangen, zo in zijn nek, aan zijn poot gebonden en hem over de kribben laten gaan aan een touwtje. Je begrijpt wel: een doodschrik. Dat was natuurlijk wel eens moeilijk. Zo deed hij allemaal van die rotstaaltjes.

De jongen van Doof had veel te verduren, want die was niet buiten de menage. Die was de hele avond in de kazerne of de kantine en die heeft allerlei plagerijen, zoals het „Joodje dit, joodje dat” te verdragen gehad. Ik ergerde me er wel eens aan, maar ik ging altijd na het appèl weg, dus had ik er niets mee te maken. Ik hield me ook niet met deze soort mensen op. Niet dat ik zo’n persoon ben die een ander uitschakelt, maar elementen die zo zijn, waar ik niet mee kan praten, daar heb ik geen behoefte aan om mee te spreken. Ik ben weggegaan.

Als je geconsigneerd was, dan moest je blijven. Dan lag ik ook op mijn bed te lezen. Mij heeft hij ook de krant in brand gestoken. Tot hij op een keer ook allerlei van die nare dingen uithaalde. Hij heeft met die grote, militaire schoenen, met van die grote bakkies gegooid en ik kreeg zo’n schoen op mijn neus. Toen heb ik gebruik kunnen maken van mijn bokslessen. Het was een flinke jongen. Om het kort te houden, in een mum van tijd heb ik hem knock-out geslagen, en geweldig, heel erg zelfs. Ik was door mijn woede zo fanatiek aan het slaan gegaan, ik had hem kunnen doodslaan. Met het gevolg: de sergeant van de wacht heeft ons alle twee in het cachot gestopt.

De volgende dag moest ik voor de kapitein komen. Hij ook. Gelukkig kon ik mijn woord doen en hij niet. Hij zei: „Ja, en hij heb me kapot gemaakt . . . en . . .” Geen woord verder. Toen vroeg de kapitein mij: „Wat heb jij gedaan?”

Ik zeg: „Kapitein, ik heb niets gedaan. Ik vertel u alleen het

verhaal. Ik ga altijd na de diensttijd weg, omdat ik buiten de menage ben. Dan heb ik er niets mee te maken, maar nu we geconsigneerd zijn, moest ik wel blijven. Hij heeft allerlei nare staaltjes gedaan, ook met die jongen van Doof: „Joodje dit en joodje dat,” daar heb ik me wel aan geërgerd maar me altijd ingehouden. Hij is voor mij minderwaardig. Maar toen hij die schoen op mijn neus gooide en mijn neus ging bloeden, kon ik me niet meer bedwingen en heb ik hem natuurlijk even toegetakeld. Misschien een beetje te hard, dat is mogelijk, maar ik was door mijn woede heen. Hij heeft het gekweekt in al die tijd en mijn woede op dat moment tot het uiterste gebracht.”

Zegt hij: „Daar kan ik inkomen, maar je mag je eigen rechter niet zijn.” Ik zeg: „Dat weet ik wel, maar als je in je woede bent en je wordt zo getreiterd en zo geplaagd, beschadigd door het gooien van zijn schoen, dan kan je je niet meer beheersen.”

„Nee,” zei de kapitein tegen mij, „vier dagen kwartierarrest.” Maar hij moest voor zeven dagen het cachot in.

De jongen van Doof heeft nooit meer last gehad. Dat heb ik er mee bereikt, en toen hij uit de cachot was gekomen hebben we nimmer meer het „Joodje dit of joodje dat” gehoord.

Manu Leuw met paard en wagen (boven). De winkel van Manu toen zij nog een antiekwinkel was (beneden).

2. *Grootmoeder Jodejetje deed in galanterieën*

Sinds drie geslachten wonen wij in Monnickendam. Mijn vader, zijn vader . . . De naam Abrahams is hier en in Marken heel bekend. Mijn grootmoeder handelde vroeger in band voor de Markers. En ze lijstte in. Als er een kind gedoopt werd kreeg dat kind een doopbewijs. Dat moest ingelijst worden. Het was een heel bedrijf. Maar ze had meer: potten, pannen, keukengereedschap. Je kon alles bij haar bestellen. Dat heette vroeger galanterieën. Daar vielen ook onder lampekappen en pitten, petroleumstellen. Grootmoeder nam de bestellingen op en ging een of twee keer in de week naar Amsterdam om dat alles in te slaan.

Ik heb haar in mijn jeugd goed gekend. Ze was de moeder van mijn vader. Hier in Monnickendam stond ze overal bekend als Jodejetje. Ze heette Judith, maar dat hoorde niet bij haar. Ze was Jodejetje. Als ik bij Sijtje Boes kwam, op Marken, was ik niet mevrouw Dal, maar de kleindochter van Jodejetje. Dat had helemaal geen nare betekenis. De kleindochter van Jodejetje genoemd te worden was een eer, want het was een hard werkende vrouw. Als er ijs lag ging ze met een grote slee, zo'n trog waar haar hele handel in ging, naar Marken. Ze was toen al in de zestig. Een oud weduwnrouwtje. Maar ze ging over het ijs, over de schotsen, achter die hele grote zware slee met alle waar naar Marken. Toch zo'n acht kilometer van hier. Ze kon haar klanten toch niet in de steek laten.

Als er geen ijs lag ging ze met de boot. Met de veerboot. Iedere week. Alleen of samen met een ander. Maar denk niet dat je op vrijdagavond bij Jodejetje een pit mocht halen. Want dan was het Sjabbat. Ze stond erop dat de klanten dat eerbiedigden. En dat deden ze ook. Dat vonden ze heel gewoon. Ook dat wij op zaterdag niet naar school togingen. De vissers hielden ook rekening met de Sjabbat. Mijn vader was vishandelaar. Er was hier in Monnickendam een grote visaf-

slag. Op zaterdag werd er tot twaalf uur vis afgeslagen. De mensen die van zee kwamen konden tot tien uur 's morgens hun vis inleveren. Die werd dan om twaalf uur afgeslagen. Vader was er natuurlijk nooit op zaterdag. Maar als de vissers te laat binnen kwamen bewaarden ze hun vis tot zondagochtend en kwamen dan op zondagochtend bij mijn vader. Want ze wisten: Abrahams koopt niet op zaterdag, maar op zondagmorgen kun je wel naar hem toe. Daar werd nooit over gepraat. Dat is nooit opgevallen. Dat was zo.

Een oud buurmeisje, ze loopt nu tegen de zeventig, vertelde me onlangs van de gebakjes die ze bij ons kreeg als iemand jarig was. Ze vond ze veel lekkerder dan de gewone. Ze kwamen uit Amsterdam. Alles kwam uit Amsterdam. Mijn vader ging iedere dag vis wegbrengen en nam alle boodschappen mee terug. Voor brood had hij een vaste winkel: Schaap in de Jodenbreestraat. Daar gaf hij een briefje af van mijn moeder en als hij zijn handel had gedaan nam hij het pakje boodschappen mee terug.

Het was niet zo dat de mensen ons erop aankeken en er iets van zeiden dat we niet in het dorp kochten. Je woonde in een klein dorp, maar voor de oorlog werd het je niet kwalijk genomen, dat je alles uit Amsterdam meenam. Dat ging automatisch zo. Hier was niets koosjer. Dat kon gewoon niet. Het was hier een veel te kleine gemeenschap. Al voor de oorlog moesten we met jontef mensen vragen uit Amsterdam. Gelukkig hadden wij een groot huis, dus ze konden bij ons logeren. Ook dat gaf geen problemen.

Daar werd niet eens over gesproken. Je moest toch jontef houden en je kon niet de hele gemeente nog eens allemaal naar Amsterdam sturen. Anders had je geen joden. Je moest ook naar sjoel toe. De koppen werden bij mekaar gestoken en dan werd er gezegd: „Jongens, we moeten wel zorgen dat we een voorzanger hebben, en dan hopen we maar dat hij een zoon heeft die ook meekomt, dan hebben we minje”. Zo ging dat. Het was er altijd net, maar het was er. Het was allemaal niet zo gemakkelijk.

De gemeenschap bestond uit zo'n twintig mensen. Op een totale bevolking van drieduizend inwoners. Ze vielen gewoon in het niet. Dus je kon helemaal niet van een echte

gemeenschap spreken. Als je volgens de joodse tradities wilde leven was dat niet te verwezenlijken. Dan moest je naar Amsterdam. Normaal kon je misschien vijf mensen in de sjoel krijgen. En dan nog niet eens elke dag, en niet eens elke week. Zodoende is de synagoge gewoon vervallen. Al voor de oorlog. Judith, mijn zusje, heeft haar choepa hier gehad. Toen moest de sjoel helemaal worden opgeknapt. Ze is in mei 1934 getrouwd. Toen werd koningin Emma net begraven, daar werd de kerk in Delft voor opgeknapt. Toen grapte mijn moeder: „Je bent niet van koninklijken bloede, maar gewoon het kind van een vishandelaar, maar voor jullie allebei wordt de kerk in orde gemaakt.”

Er was een enorme belangstelling voor het trouwen van Judith, want ze is de laatste geweest, die in Monnickendam haar choepa heeft gehad.

Een van de mensen die de joodse gemeenschap hebben gemaakt was Manu Leuw. Manu was een man van het dorp. Een mens. Een goed zakenman. De enige die nog zo'n beetje volgens de joodse gebruiken leefde. Een manufacturenhandelaar. Hij deed met paard en kar zijn ronde om manufacturen te verkopen. En hij had alles in een winkeltje. Als je aan Manu vroeg „Heb je dat en dat band nog”, dan zei hij: „Even kijken”, boog zich dan ver over de toonbank, waar hij eerst van alles moest opruimen, maar het kwam er onder vandaan. Het duurde een tijd voordat hij het eindelijk gevonden had, maar hij had het, stoffen, bandwaren, korsetten. Een echte winkel van sinkel. Als je als kind bij hem kwam riep hij: „Moet je nog wat ongeregeld?” Dan was het rommelen, rommelen, in een zilveren doosje, en daar zat dan van alles in. Bonbons, toffees, van alles.

Manu was heel erg orthodox in onze ogen. Zijn vader heette Herman. Die ging op donderdagochtend met een korf met kippen naar Rapenburg, om de kippen daar te laten slachten. Hij ging altijd met onze schoolbus mee. Het was een dikke man, die een heel bankje in de bus nodig had en zijn mandje altijd zo neerzette dat iedereen erover viel. We wilden hem afleren om met de schoolbus mee te gaan en toen hebben we op de een of andere manier dat mandje open gedaan, zodat bij een bocht alle kippen er uit vlogen. Dat was natuurlijk erg

gemeen. Maar hij is nooit meer met de bus meegegaan. Manu organiseerde alles voor de joodse gemeenschap. Er was hier nog een joods schooltje. Het leerlingenaantal liep terug tot vier kinderen. Want de gemeenschap was klein en er waren dus weinig kinderen. Je had verder de familie Monnickendam en een familie Leeuw. Dat was de kosjere slager. Dat waren oude mensen zonder kinderen. De joden trokken naar Amsterdam. Wat overbleef waren oude mensen. Er kwamen geen jonge gezinnen bij.

Toen er nog maar vier kinderen waren werd het schooltje gesloten en kwam mijnheer De la Ville ons 's woensdagmiddags les geven in de openbare school. Toen nog twee kinderen naar Amsterdam verhuisden bleven mijn neefje en ik over. Iedere woensdagmiddag en iedere zondagmorgen moesten wij naar Amsterdam Noord. Op de Laanweg was een oud schooltje waar wij joodse les kregen. De arme kinderen kwamen daar, niet de crème de la crème. Dat was verschrikkelijk. Wij waren dat helemaal niet gewend, wij leefden toch in een tamelijk grote welvaart. Opeens zat je tussen de sinaasappel-joodse kinderen in. De schoenen die ze aan hadden waren niet helemaal heel, de kleding van hen was niet zoals wij gewend waren. Die kinderen kwamen uit de Tuttifrutti-buurt, zo'n typische buurt met veel arme joodse gezinnen. Maar mijn eigenlijke schooltijd heb ik doorgebracht op Kennis en Godsvrucht. In de Tweede Boerhavestraat, het gebouw staat er nog. Het keek uit op een brouwerij. Er hing een nare lucht van bier. Tot en met de vierde ging ik naar de lagere school in Monnickendam. Toen naar Kennis en Godsvrucht en van daaruit naar de joodse mulo.

De joden van Monnickendam zaten in manufacturen, of waren slager, of vishandelaar. Wij hebben hier ook nog een voddeman gehad. Die had later een winkel in textiel. Moos Cohen. Een echte Amsterdammer. Hij kwam eerst venten, zag er brood in en heeft een huis neergezet. Hij had een gezegde: Onder een deken van Moos blijf je kinderloos.

En dan had je Moos Monnickendam met zijn zuster. Die hadden een manufacturenzaak in de Kerkstraat. Verder waren er de dames van Berlijn, die in hun onderhoud voorzagen door met koffie en thee te venten. Ze hadden hun vaste

De bewaarder van
de Sjoel, Sam Nol,
voor zijn huis dat
een verbinding
heeft met de Sjoel.

klanten, die het die vrouwen gunden en niet naar de winkel liepen. Ze waren niet zo oud, misschien zo'n vijftig, maar als kind vind je dat vreselijk oude vrouwen. Ze woonden in Edam. Verder had je de Jood van de Toren. Dat was oom Andries Witmond. Die woonde bij de toren aan het einde van wat in de volksmond het jodensteegje heet. Het heet nog steeds zo.

Manu woonde aan het begin van het jodensteegje, de sjoel stond aan het eind. Er was nog een galanteriewinkel. Van Moos Kop en Bakkie. Die verkocht blijkbaar „koppies en bakkies”. Mijn vader had geen bijnaam, maar zijn jongste broer wel. Die was Abraham Prikkie. Toen mijn grootvader overleed hebben zijn zonen allemaal heel hard moeten wer-

ken. Iedere week moesten ze vertellen aan het joodse bestuur hoe de week geweest was en dan kregen ze drie stuivers. Vandaar Abraham Prikkie. Hij zat niet zoals mijn vader en zijn broer in de vis. Hij schilderde. Hij is erg vroeg naar Amsterdam gegaan en ze hadden toen nog maar weinig contact, want hij voedde zijn kinderen niet joods genoeg op volgens mijn vader.

Mijn vader was een gelovige jood, niet orthodox. Hij vroeg nooit aan iemand waar kom je vandaan. Hij lette alleen op iemands gedrag. Dat was zijn karakter. Nu nog vertellen mensen me ontzettend goede dingen over hem. Er komt hier een man van dik in de zeventig. Hij komt altijd achterom. Hij wil niet voorom, want hij zegt: „Dit is een stukje van mijn huis geworden. In 1930 was ik werkloos en kon ik nergens beginnen. Ik ben naar je vader toegegaan en heb gezegd: „Abrahams kun jij voor mij roken?”

Hij bedoelt vis roken. Hij zei: „Nee, ik heb net genoeg voor mezelf. Het is net groot genoeg voor twee cuppies.”

Cuppies zijn van die hokken, waarin gerookt wordt.

„Maar u heeft daar zo'n groot kippenhok staan. Als u dat weghaalt is het groot genoeg voor nog twee cuppies. En dan kan ik roken.” „Weet je wel wat dat kost?” vroeg mijn vader. Ik antwoordde hem: „Ja, maar ik ben nu werkloos en dan heb ik wat te doen.” Ze hebben nog zo wat zitten praten en ineens stond mijn vader op en zei tegen jouw moeder: „Bep, geef me mijn pet. We gaan even naar de timmerman.”

Die man zegt: „Je vader ging met mij naar de timmerman en zei: „Maandag begin je, want een jongen moet zo gauw mogelijk aan het werk.” Zo is dit huis mijn huis geworden. Want jouw vader is mijn vader geworden, mijn vader zou niet gedaan hebben wat jouw vader gedaan heeft.”

Die man komt niet voorom. Hij komt achterom. Een visje brengen. Om te laten zien dat hij erbij hoort. Voor hem ben ik een klein kind. Hij heeft me zien opgroeien. Anderen komen ook met verhalen. Een oude vriendin vertelde: „Ik mocht wel bij jullie eten, maar ik mocht niet bij jullie afdrogen. Want je moeder had zoveel doeken, daar mocht ik niet aankomen, want dan gooide ik ze door elkaar.

Ik ben dat allemaal vergeten, maar zij niet, want het had

indruk op haar gemaakt. Ze vertelde ook: „Dan had je moeder het huis schoon gemaakt, want dat moest voor Jodenpaas,” zo heet dat dan, dat is heel gewoon, „en dan kwam je vader met een veer alle hoeken schoonmaken om te kijken of het wel goed schoon was. Dat vond ik zo hatelijk voor je moeder.” Zij had de indruk, dat mijn moeder het niet goed had gedaan en dat mijn vader haar daarom controleerde. Maar het hoorde er helemaal bij. Dat zijn de voorbereidingen voor de Seideravond. Maar het was pas Pesach als we koffie met kaneel kregen. Die typische geur in huis, als je dat rook was het Pesach.

Toch trokken we ons niet terug uit het leven van Monnickendam. Judith en ik gingen altijd voetballen en met jongetjes mee, achter op de fiets. Dat was heel gewoon. Wij hebben nooit het gevoel gehad: Wij zijn anders. Chanoeka was wel anders. Dat viel meestal gelijk met kerst. Vroeger deden we de gordijnen niet dicht. Dan zag je de kaarsjes branden. Ze mochten rustig zien dat wij iets anders vierden. Er mochten natuurlijk ook andere kinderen komen kijken naar Chanoeka-kaarsjes. De deur moest altijd openstaan. Dat is een echte oude joodse gewoonte. Iedereen moet altijd binnen kunnen komen.

3. Als ik eens met de rozenkrans rammelde, was het goed

Uit Rumpt kom ik. Dat is een klein plaatsje aan de Linge, in de buurt van Geldermalsen, Zaltbommel, Tiel, Gorinchem, Culemborg. Vroeger was het een van de armste plaatsjes in Nederland. Nu is het helemaal veranderd door de import van mensen uit andere streken en het toerisme. Zoals dat overal gaat: de oude keetjes zijn opgekocht en verbouwd.

Oorspronkelijk, maar dat is misschien wel twee eeuwen terug, kwamen de Van Stratens uit Herwijnen. Dat ligt bij Zaltbommel. Een uurtje fietsen van Rumpt vandaan. Voor de oorlog woonden daar ook twee gezinnen Van Straten, maar die zijn in de oorlog omgekomen.

Rumpt was een dorpje van achthonderd inwoners. Er woonden drie joodse gezinnen. Van drie broers. De eerste was mijn vader: Henri. Hij werd Harry genoemd, Harry de jood. Dat ging zo op die kleine dorpen. Ik heet zelf Benjamin, dus dat was Ben de jood. Mijn vader handelde in textiel.

De tweede broer was Hartog. Hartog de jood: een kosjere slager.

De derde was Louis: slager en veehandelaar. Mijn grootvader was trouwens ook veehandelaar. Ik kan me hem nog herinneren: een heel oude man met een puntbaardje. Hij stierf toen ik vijf jaar was.

Het was maar een heel klein joods gemeenschapje. Ik had nog een zuster, Louis van Straten had twee zoons: Sem en Jof – Sem heeft na de oorlog in de slagerij van Marcus in de Ferdinand Bolstraat gestaan – en twee dochters, en Hartog van Straten had drie kinderen. Een is er gestorven voor de oorlog, gestikt in difterie, één zoon is omgekomen in de oorlog en de andere zoon leeft nog. Die heeft na de oorlog ook in de slagerij van Marcus gestaan.

Mijn vader ging met stoffen de boer op. Met paard en wagen, zoals dat vroeger was. In de zomer moest je het paard eerst 's

Benjamin van Straten met zijn ouders voor het ouderlijk huis in Rumpt.

ochtends uit de wei halen en het er 's avonds weer naar toe brengen. 's Winters stond het in de stal. De stal was onder de woning, want de woning was weliswaar op de dijk gebouwd, maar ook gedeeltelijk erin. Boven de dijk werd net zoveel gebouwd als er onder.

Ik kocht al met achttien jaar, in 1930, een T-Fordje, want, om het plat uit te drukken, ik had geen zin om achter de kont van dat paard te zitten. Dat duurde me te lang. De grootste reis was bijna twintig kilometer en dan in het tempo van zo'n paard . . . Als je 's winters naar huis moest zat je toch zeker anderhalf uur bijna te bevriezen. Je had geen beweging en door de kou viel je in slaap. Wat geen bezwaar was, want het paard kende de weg wel en verkeer was er niet.

Koude voeten hadden wij nooit, want wij hadden een rij-stoof. Een koperen rij-stoof. Daar ging of een briket in of een uitgedroogde korte harde turf. Bij de laatste klant legde je de briket of de turf in de kachel, zodat hij weer heet werd en dan bleef hij uren warm.

Ik ging dus niet met paard en wagen, maar met de auto de

boer op. Ik reisde in Brabant, Zuid-Holland en nog een beetje in de provincie Utrecht. Om de drie maanden kwam ik bij de klanten. Toentertijd verkocht ik gewone textiel: handdoeken, theedoeken, lakens, slopen, de hele troep. Kleine artikelen, garen en zo, had ik niet. Wel damesstoffen. Zoals dat vroeger was: je had in je vestzakje drie of vier staaltjes damesstoffen: wit, blauw of groen, ik noem maar wat. Daar werd zoveel el van besteld en dat bracht je de volgende keer mee. Vier of vijf staaltjes, dat was genoeg. Vroeger had men die eisen niet.

Ik heb het eigenlijk nooit prettig werk gevonden, maar het moest. Wat moest je anders? Ik heb wel geprobeerd om in Amsterdam een baan te krijgen, maar als leerling verdiende je praktisch niets. En ik kreeg geen kostgeld van mijn vader, dus er zat niets anders op. Maar leuk? Nee. Vroeger was het eigenlijk een schooiersbaan. Dan kwam je bij zo'n boerderij achterom en dan werd er tegen het raam getikt: „Niets nodig, koopman.” Nou, dan voelde je je niet happy. Later ging het anders. Toen had ik mijn eigen klanten. Maar het moet gezegd: Ik ben er financieel niet op achteruit gegaan.

Wat betreft het joodse leven in Rumpt: we hadden iedere week minje. In Beesd. Een klein dorpie bij Rumpt in de buurt, maar aan de andere kant van de Linge. Dus je moest met de boot over. Je mocht op Sjabbat natuurlijk niet varen, maar wij hadden daar speciale vergunning voor van de opperrabbiën, want anders kon je niet in Beesd komen.

Sjoel werd gehouden bij Hartog van Straten, een sjuoget en achterneef van mijn vader. Hij was ook degene die slachtte in Rumpt, want een abattoir was er natuurlijk niet.

Hartog had een kamer ingericht als sjoel. Hij leidde altijd de dienst. In Beesd woonde hij zelf en nog drie broers en een zuster. Met Samuel van Straten, een ongetrouwde man, en de familie Bouwman, van wie voor de oorlog al niemand meer over was, hadden we dan net tien man. Dan moest je wel allemaal komen natuurlijk. Je ging ook, je moest wel.

Op Sjabbat werkte je niet, althans voor de oorlog niet. Na de oorlog wel. Je verveelde je rot op zo'n kleine plaats, want wat moest je de hele dag doen. Je mocht niet lopen, je mocht niets van je ouders, dat was vroeger zo. De sjoel was eigenlijk nog

een verzetje, alhoewel ik me er wel verveelde, ik was niet zo vroom. Mijn ouders wel.

We hadden een kosjere huishouding – we hadden immers altijd koosjer vlees – en met Pesach kwamen de artikelen uit Dordrecht, van de comestibles-winkel Lievendag.

Ik heb nog een vergiet van groen keramiek, speciaal voor Pesach. Die is nooit voor iets anders gebruikt dan voor Pesach. En ik heb nog schaaltes, ook voor Pesach. Die zijn nog afkomstig van de grootmoeder van moeders kant. Heel heel oud.

Joodse les kregen we eerst van iemand uit Culemborg. De naam van die man weet ik niet meer. Ik weet wel dat hij waardeloos was: hij kon geen orde houden; en dan kwam mijn moeder en die gaf ons eens flink om de oren. De neefjes en nichtjes ook. We waren allemaal ongeveer even oud, dus we kregen samen joodse les.

Toen die man niet meer kwam, omdat er in Culemborg geen joodse gemeente meer was, fietsten we iedere zondag naar Zaltbommel om joodse les te halen. Dat was ongeveer een uurtje fietsen.

Verder zaten we op de gewone, openbare school. Op feestdagen gingen we niet naar school; 's woensdagmiddags hadden we geen vrij, maar 's zaterdag de hele dag. Dus dat was ook geen punt.

Kort voor de oorlog kwam er een priester die persé een katholieke school wilde hebben, die er nooit was geweest. Toen ontstond er even een kleine godsdienststrijd, maar dat zakte allemaal snel weer af. Echt belangrijk was het niet.

We deden gewoon met alles mee. Aan de buitenkant kon men niet zien dat wij joods waren. Als kind droeg ik wel een arban kanfous, maar geen keppeltje. Mijn moeder droeg ook geen scheitel. Zo fijn waren mijn ouders ook weer niet. Mijn vader was dan zogenaamd vroom en als ik op vrijdagavond, na het ingaan van de Sjabbat, te laat thuiskwam kreeg ik op mijn kop, maar hij ging wel voor inkoop naar Amsterdam en dan kwam hij ook te laat thuis. Dat mocht wel. Ik heb hem dat ook wel eens gezegd, maar zulke dingen mochten niet gezegd worden. Het was een eigenaardig soort vroomheid. Zo werd bij mijn oom Louis, de slager en veehandelaar, iedere Sjabbat

een koe gebracht. Die had hij dan door de week gekocht en het beest werd zo lang op stal gezet om op maandagmorgen te worden geslacht. Hij mocht op Sjabbat die koe natuurlijk niet betalen, maar dan lag het geld op de schoorsteen klaar, zodat de boer dat zo kon pakken. Wat dat voor verschil maakt weet ik niet; zij zagen het misschien wel. Ze waren vroom op hun manier. Ik denk daar met weinig vreugde aan terug.

De verhouding met de niet-joden was in Rumpt bijzonder goed. We waren bijvoorbeeld met een stel vrienden die veel samen uitgingen. Dan was er in dit dorp kermis, dan in dat dorp, en daar gingen wij natuurlijk heen. In die groep waren ook protestantse en katholieke jongens. Dat verdroeg zich heel goed. Zò goed dat als ik bijvoorbeeld eens met een katholiek meisje uit ging ik van een katholieke vriend een rozenkrans kreeg. Die had ik dan in mijn zak, daar rammelde ik eens mee en dan zat het wel goed. We namen elkaar ook in de maling. Zo waren we bijvoorbeeld een keer op een kermis . . . ik had al een knap meisje, maar mijn neef had nog niets naar zijn zin kunnen vinden en dacht: „Ik moet dat grietje waar Ben mee gaat.” Wat doet dat schoffie: hij zegt tegen dat meisje: „Je moet niet met hem uitgaan, want dat is een jood.” Toen ging ze niet met mij uit, maar met hem. Ze wist natuurlijk niet dat hij ook een jood was. We namen elkaar zulke dingen niet kwalijk, we haalden dergelijke dingen wel meer uit.

Bijvoorbeeld: een van die vrienden had afgesproken met een meisje, maar om een of andere reden kon hij niet. Dan moest ik tegen dat meisje zeggen dat hij niet kon komen – toen had je allemaal nog geen telefoon en ik kon er met de auto gemakkelijk komen – en dan ging ik met dat meisje uit. Dat was helemaal geen punt.

Dat groepje had het allemaal economisch gezien goed. Er zat een veehandelaar bij, een flinke boerenzoon, een onderwijzer, allemaal mensen die het werkelijk goed hadden. Terwijl de rest van de bevolking heel arm was. Het waren prulleboer-

Stadsgezicht van Rumpt (linksboven) en het nog bestaand ouderlijk huis (linksonder).

tjes, zo noemden ze dat. Keuterboertjes. Die hadden het heel arm. Ze vroegen voor een ei twee, drie centen; twee drie centen voor een liter melk. Wij behoorden tot de middenklasse. En dan had je de zogenaamde betere klasse: de dokter – die woonde in Beesd, de notaris en de hoofdonderwijzer, en dan had je het gehad.

De onderwijzer was trouwens de enige van de gewone bevolking, behalve de betere klasse en de joden, die een betere opleiding had gekregen. De rest vond dat niet nodig. Ik heb op de Mulo gezeten en mijn neefjes en nichtjes ook allemaal. Mulo was voor de oorlog heel wat. In die kleine plaatsjes was het vanzelfsprekend dat de joodse kinderen een goede opleiding kregen.

Bij ons in die kleine plaatsjes woonden verder geen jidden. Wel in Culemborg, Zaltbommel, Gorinchem, Tiel. Nu woont er praktisch niemand meer, maar vroeger waren dat behoorlijke killes. Je had weinig contact met de joden daar. Waar ik wel contact mee had was met Oss, want daar had je tweemaal per jaar bal. Dat bal was berucht en beroemd. Ik zeg nou wel „berucht”, maar er gebeurden geen gekke dingen. Muziek werd er gemaakt door een bandje, waar een zekere Van Orsow in zat. Dat was het schorem van Oss, maar in zo’n bandje waren ze heer.

Voor de oorlog heeft Oss een tijdje onder zware controle gestaan van de marechaussee, want er werd niets anders gedaan dan vermoord en geroofd. Die Van Orsow hoorde daar ook bij. Desondanks gingen we tweemaal per jaar naar het bal. Eerst hield je ’s avonds bal met een meisje en ’s nachts was er daarna een kosjer koud buffet. Dat vond alles plaats op Sjabbesavond in een hotel, waar je ook sliep. Zondagsmiddags hield je na-bal met hetzelfde meisje, na het na-bal ging je met haar mee naar huis en dan werd daar gegeten. Dat zijn zo van die herinneringen. Daar is allemaal niets meer van over.

4. *Klompen hebben wij nooit gedragen*

Mevrouw Ackerman heeft een dochter en drie kleinkinderen. Armoede was de hoofdzaak vroeger. Maar ook dat de mensen elkaar hielpen in hun armoede. Ik weet bijvoorbeeld nog heel goed, dat mijn moeder tegen mijn broertje zei: „Ga jij brood halen”. Ik was een kind van een jaar of vijf en ik had zes broers en zusters. Ik was een van de jongsten. Het broertje dat op mij volgde was acht. Maar mijn vader werkte niet in die tijd, hij was diamantslijper, dus dat brood moest opgeschreven worden. Nu was er in de Uilenburgerstraat een bakkerij, Van Praag, die zijn zaak had tussen al die arme mensen in. Pas later realiseer je je, dat die bakker veel geld had uitstaan bij al die mensen, en niet altijd brood kon geven. Dus mijn broertje komt terug en zegt tegen mijn moeder: „De bakker zegt: ‘ik heb geen brood’.”

Ik was kleiner, en een meisje, dus mijn moeder zegt tegen mij: „Ga jij”. Ik ga naar die winkel en daar waren allemaal planken met broden. Vloerbroden. Dat was waarschijnlijk de goedkoopste manier van bakken: twee aan elkaar, ronde broden. Ik zie al die planken met brood en de bakker zegt tegen me: „Ik heb geen brood”. Ik weet nog dat ik heel gek stond te kijken. Maar ja, je durft niets te zeggen. Vroeger zeker niet als kind. Dus ik maar weer naar huis toe. Ik zeg tegen mijn moeder: „Ik heb geen brood. De bakker zegt: ‘Ik heb geen brood’, maar de winkel is vol.” Ik zie mijn moeder nog zitten. Met zo’n half schort voor, het schort voor haar ogen, huilen.

Toen werd er geklopt, een bel had men niet daar in die buurt, de deur beneden stond altijd open. Een buurvrouw komt binnen, en zegt: „Wat is er met u?” „Ik heb wat in mijn oog gekregen”, zegt mijn moeder. Ik weet nog dat ik wat zeggen wilde, maar ik heb het niet gedaan.

Die buurvrouw gaat weg en even later komt de dochter van de

bakker met een grote, zwarte, zeildoeken tas met twee broden erin. Ik denk dat ik, dat kleine meisje dat ik toen was, toch wel een beetje vertederend heb gewerkt. Dat is me zo bijgebleven. Ik zie nog altijd die zwarte tas met die broden er zo boven uit steken.

De Uilenburgerstraat was onze straat. Ik vond onze straat mooier dan de andere straten omdat er een boom in stond. Als je op de brug van de Houtkopersburgwal liep kon je rechts in de Uilenburgerstraat kijken en links in de Batavierstraat. Als je in onze straat keek zag je die boom. Er was een tuin met een muurtje en die boom hing erover heen. Er was natuurlijk geen stukje groen te bekennen in die hele buurt. Alleen bij de Sophia Rosenthal kleuterschool. Dat was een hele fijne school. Na vieren mochten de oudere kinderen op de speelplaats spelen. Die school was een heel goed stuk sociaal werk, want wij hadden geen speelplaats. Wij hadden een stuk steeg en smalle straatjes. Je kon wel op straat spelen, maar er was natuurlijk niets. Speelgoed had je niet. Soms had je wat knikkers of bikkels of serpentine of iets om touwtje te springen, maar op die speelplaats waren emmertjes en schepjes, hoepels, alles wat je toen had. En daar kon je mee spelen.

Op de brug van de Houtkopersburgwal heb ik nog eens een rijksdaalder verloren. Ik was zeven jaar. Ik zat in de tweede klas en kwam thuis uit school. Mijn vader werkte toen, maar mijn moeder zei altijd: „Je hebt nooit wat. Als je werkt heb je niks, en als je niet werkt heb je ook niks.” Want als mijn vader werkte moest er zoveel betaald worden. Mijn moeder zegt tegen mij: „Ga jij naar de slager”. Want ja, in al die tijd was er natuurlijk schuld gemaakt. Ik moest vijf gulden betalen. Twee rijksdaalders. Een rijksdaalder was veel geld. Papiergeld had je nog niet. Ik loop door de Uilenburgerstraat en kom op die brug. Hoe het kwam weet ik niet meer, maar er viel een rijksdaalder het water in. Ik stond op die brug, aan de ene kant woonde ik, aan de andere kant moest ik zijn.

Dus wat moest ik doen. Ik ben maar blijven staan. Toen kwam er een slagersjongen. Een slagersjongen, zoals je die toen nog had, met een wit jasje en een mand op zijn fiets. Die sprong van zijn fiets af, vroeg wat er was en keek in het water. Ik zei, dat ik een rijksdaalder in het water had laten vallen. Nu

E. Ackerman-Appelboom als meisje van negentien.

moesten er geen twee of drie mensen staan, want het was een enorme drukke volksbuurt, of iedere keer kwamen er mensen bij die vroegen wat er te doen was. Iedereen vertelde elkaar: het kind had een rijksdaalder in het water laten vallen. In een korte tijd kwamen er een heleboel mensen, want ze dachten dat er heel wat gebeurd was.

Ik zag, door die mensen heen, mijn moeder door de straat komen. Met een heel rood opgewonden gezicht, grote stappen, op sloffen. Ze dacht minstens dat ik in het water lag. Dat kan ik me voorstellen, want ik kwam niet terug. En het was natuurlijk al laat geworden. Ze kreeg me toch een standje van al die mensen: hoe iemand er nou bij kwam om zo'n klein kind met zoveel geld de straat op te sturen. Toen kwam er een schuit voorbij. Die zag ons allemaal staan en er werd verteld, dat ik een rijksdaalder had laten vallen. Die schipper dreggen. Hij haalde natuurlijk modder op, maar er kwam ook een cent tevoorschijn. Iemand uit het publiek riep: „Nog tweehonderdnegenenveertig.” Iedereen lachen, want men begreep natuurlijk wel dat het onbegonnen werk was. Mijn moeder nam me mee naar huis. Ze zei niets. Ze vond natuurlijk dat die mensen gelijk hadden. Ik kreeg een boterham met suiker. Achteraf begrijp je dat ze veel te blij was, dat ik niet in het water gevallen was. Toen begreep ik dat helemaal niet. Daarom bleef ik op die brug staan, want je wist veel te goed, als kind al, hoeveel geld een rijksdaalder was.

Het was daar een hele arme buurt. Ik was een kind dat erg veel van lezen hield. Thuis hadden we natuurlijk nooit geld om boeken te kopen. Maar als je in de vierde klas zat kreeg je een bibliotheekboek op vrijdag. Als ik daarmee thuis kwam had ik dat 's avonds al uit. Nu had ik een vriendinnetje, dat bij mij aan de overkant woonde. Haar vader was voddeman. Hij had wel eens boekjes op zijn kar. Natuurlijk nooit hele, nooit goeie. Ze waren nooit compleet. Altijd met bladen eruit. Maar dat meisje wist dat ik zoveel van lezen hield en zij gafte de boekjes voor mij van haar vaders kar.

Later, toen ik ouder werd was er in de Franselaan, in het gebouw van de ANDB, een boekerij. We noemden het niet eens bibliotheek, we zeiden boekerij. Als je vader diamantslijper was, dan had hij een bondsboekje, dat was het lid-

maatschap van de bond, en dan kon je boeken lenen. Dat deed ik natuurlijk. Die boekerij was een prachtig stuk ontwikkelingswerk, want uit die diamantslijperswereld zijn heel wat behoorlijk ontwikkelde mensen te voorschijn gekomen. Die toch eigenlijk geen schoolopleiding gehad hadden. Dat heeft ongetwijfeld met die boekerij te maken.

Ik weet nog precies hoe dat ging. Eens in de week ging ik naar de Franselaan.

Dat gebouw had zo'n hoge stoep. Er waren nog meer kinderen van de Amstelschool, waar ik op zat, die daar boeken kwamen halen. Dus wij hadden er altijd een reuze gezellige avond, want je moest altijd heel lang wachten voor je aan de beurt was. Dan kwam je in een grote zaal waar achterin allemaal rekken met boeken waren. Je mocht er niet zelf in neuzen. Er waren grote toonbanken.

Die boeken werden allemaal neergelegd. Naast elkaar. Je gaf een lijstje op van nummers van boeken die je eventueel wilde hebben. Je mocht twee boeken hebben. Vrijwilligers liepen achter de toonbanken, zochten de boeken uit en brachten de boeken naar een andere toonbank, waar ze ingeschreven werden. Dan werd je naam afgeroepen en kon je de nieuwe boeken krijgen. Zo ging dat daar. Het kostte niets. Dat ging helemaal op het boekje van je vader.

Ik was een leeskinder en een leerkind, dus ik mocht naar de Mulo. Dat was heel wat. Dat je drie jaar door mocht leren.

Ik heb ook nog wat verder geleerd en ben op kantoor geweest. Er was niet zoals nu een verlangen om hoger op te komen. Misschien was het bij joodse jongens anders. Als die goed konden leren werden ze dokter of wat dan ook, maar dat was toch dikwijls niet zo voor jongens uit die arme klasse van mij. Een heel enkele werd vooruit geholpen. Door de vereniging Charitas. Toevallig heb ik dat ook gehad. Als de meester vond dat een bepaald kind vooruit geholpen moest worden dan gaf hij je daar op. Dat gebeurde wel eens. Uit de Uilenburgerstraat is ook een jongen dokter geworden. Het was een evenement als je Charitas kreeg. Dan werd je uitgenodigd, met je ouders voor een feestavond in Bellevue.

Ieder jaar werden tien of twaalf kinderen, uit heel Amsterdam, niet alleen joodse kinderen, daar naar toe gehaald. Je

kreeg dan een spaarbankboekje met vijftig gulden erop. Maar daar mocht je niet aankomen voor je eenentwintig was. Je kreeg ook een lap goed, laken of zoiets, wit goed. En we kregen chocola met krentebroodjes, een toespraak en er was een goochelaar. Ieder jaar mocht je daar naar toe. Dan kreeg je natuurlijk niets meer. Je kreeg alleen wat in het begin.

In Bellevue zag je dan al die rijke mannen aan de kant zitten met mooie zwarte kleren aan, heel deftig, dat waren grote mensen natuurlijk. De zogenaamde voogden. Aan een ervan werd je toegewezen. Als je boeken nodig had of iets anders kon je bij hem terecht. Mijn voogd was de eigenaar van Hirsch, Kahn. Dat waren hele rijke mensen. Ik heb daar nooit meer contact mee gehad. Ze gaven natuurlijk geen geld. Ze gaven je alleen wat je aan boeken nodig had. En aan schoolgeld. Je had soms hele goede voogden, daar kregen de kinderen misschien wel wat meer van, maar daar weet ik niets van. Ik mocht drie jaar naar de Mulo. Dat was de limiet. Ik heb er nooit spijt van gehad. Je merkt toch dat je wat meer ontwikkeling hebt. Ondanks die „maar drie jaar”. Ik hield van lezen, ik hield van schrijven. Maar wat je echt van vroeger bij blijft is de vreselijke armoede.

Het was heel, heel erg. Een nicht van mijn moeder bleef met vijf kleine kinderen achter toen haar man op achtendertigjarige leeftijd overleed. Er werd met lijsten geld opgehaald. In de buurt. Ze hebben haar toen in een winkeltje gezet. Het mens kon niet lezen of schrijven, want er was nog geen leerplicht, dus dat ging niet zo erg goed. Tot de kinderen groter werden en het een en ander overnamen. Die armoede, en dan toch met een lijst rondgaan en geld ophalen voor een ander gezin. Ik weet bijvoorbeeld nog: mijn moeder had een broer die met zijn gezin op het Waterlooplein woonde. Zij hadden het in onze ogen goed. Van hen kregen wij jus. Een pan jus. Gek hè. Dan was mijn vader wel eens kwaad, dat zij het vlees aten en wij alleen de jus kregen. Toch was mijn moeder blij met zo'n pan. Dan kon ze weer een stampotje maken.

Niet alleen de joden waren arm. Dat waren de anderen even goed, de Kattenburgers en de mensen van de Hoogte Kadijk. Daar woonden veel bootwerkers. Ik ging in die buurt naar school. In de winter hoorde je de klompen van de jongetjes.

Er was in de Uilenburgerstraat een soeploods. Wij haalden geen soep, want die vertrouwden we natuurlijk niet. Niet dat wij een koosjer huisgezin hadden, maar we hadden toch nooit varkensvlees. Dat kwam niet voor bij de joden. Maar je zag die kinderen, veel met klompen aan, vooral van de Hoogte Kadijk, die soep halen.

Klompen hebben wij nooit gedragen. Dat was de eer van mijn moeder te na. Klompen was echt een teken van armoede. Wij hadden ook nooit kleren aan van Juno. Dat was een instelling voor arme kinderen. Zij kregen daar kleren van: allemaal dezelfde kleren, een rode flanellen jurk. Je kon zo zien welke kinderen van de bedeling hadden. Dat was ook in de Jodenbuurt zo.

Hoe we daar woonden... Dat weet ik nog precies. We woonden in de Uilenburgerstraat. We hadden zeven kinderen en er waren twee kamers. Met een klein zijkamertje, maar zonder keuken: in de achterkamer was een aanrecht met een kraan. Met twee bedsteden erin. De jongens sliepen op de grond. Het zusje dat op mij volgde en ik sliepen aan de overkant. Daar was een winkeltje en die mensen hadden geen kinderen. Ze hadden een kamer achter hun winkel met daarin een lege bedstee. Dus mijn zusje en ik gingen daar slapen. Onvoorstelbaar, onvoorstelbaar. Dus twee kamers met twee bedsteden voor een gezin van negen mensen. Later kregen we ook nog een neefje in huis, dat geen ouders meer had. Die moest er ook nog bij. De jongens sliepen op de grond. 's Ochtends werd het bed natuurlijk weer opgeruimd. Zo leefden de mensen. Iedereen leefde eigenlijk zo.

DROGISTERIJ - FOTOHANDEL

M.L.S. Blog ass.apoth.

MUIDERSTRAAT 6, TEL. 45591

Het is nu noodig voor uw kind dat ge met Vitamine voeding begint

**SPECIALITEIT IN HET ONTWIKKELEN EN
AFDRUKKEN VAN UW FOTOWERK**

De dia waarmee vader Blog adverteerde in de bioscoop.

5. *Kippesoep was ondenkbaar zonder saffraan*

Mijn vader was de bekende M.L.S. Blog. Maurits Blog, drogist en assistent-apotheker. Fabrikant van diamantbewerkerscement en scheerpoeder. Aurum. Joodse mensen mogen zich niet met een mes scheren en voor de oorlog bestonden er nog geen elektrische scheerapparaten. Aurum was een zalfje, dat mijn vader zelf had uitgevonden. Je smeerde het op je gezicht met een kwastje, liet het ongeveer tien minuten zitten, daarna maakte je je gezicht schoon met een sponsje. Als je geluk had was je gezicht niet rood, maar mooi glad. Het was een ontharingsmiddel en werkte eigenlijk beter dan de elektrische apparaten van nu. Het drong de huid binnen. Daarom moest je vooral goed napoeieren. Als je niet oppaste en het niet goed aanmengde, bestond de mogelijkheid dat je gezicht verbrandde. Ik heb de oorspronkelijke recepten nog. In aurum zaten chemisch zuiver zinkwit, aardappelmeel, talkpoeder, barium-sulfiet en rozenparfum. Mijn vader leverde dat scheerpoeder door het hele land. Overal had hij verkoopadressen. Als je op vrijdagmiddag in de Jodenbuurt rondliep, dan stonk het er een uur in de wind. Het was een serache van jewelste. Je joeg er iedereen de deur mee uit.

Verder maakte mijn vader ook de bekende diamantbewerkerscement. Daar was hij ook de enige in. Hij exporteerde dat toen vooral naar België. Bij het snijden en kloven van diamant moesten de diamantjes die op een stok werden gezet goed vastgehouden worden, zodat ze niet zouden vallen en zoekraken. Men deed daartoe diamantbewerkerscement in de stok, maakte het zacht in een vlammetje, stopte het diamantje erin, deed het geheel even in het water en dan was het keihard. Dat diamantbewerkerscement had mijn vader ook zelf uitgevonden.

Zijn eerste zaak was op het Waterlooplein. Die zaak heb ik zelf niet gekend.

Erboven, dat heeft mijn vader me wel eens verteld, was een dansvloer. Van Stokking. Die zaak was vlakbij de Vischsteeg. Als je dat steegje doorliep kwam je op de Jodenbreestraat. Op de hoek was het Tip Toptheater. Naar de Tip Top ging eigenlijk iedereen. En naar dansles. Hoewel we orthodox waren. Men mag de orthodoxie van toen niet verwarren met dati (orthodoxie) van nu. Zoals de dati'im van nu zijn waren wij vroeger niet. Je was orthodox zoals dat hier voor joden in Nederland gebruikelijk was. Ik ging iedere ochtend met mijn vader, om kwart over zeven naar de sjoel. Naar het sjoeltje in de Lange Houtstraat. Chazzen was S. Poons, S. Solberg was de rabbijn en sjammes de heer De la Ville. En op Sjabbes gingen we drie keer. Maar dati'im met sjeitels, zwarte pakken en baarden kenden wij niet. Alles was gewoon, heel gewoon. Je was eigenlijk onherkenbaar.

Terwijl we wel streng koosjer waren, Sjabbat hielden en naar sjoel gingen. Ook op school was het onderwijs niet gescheiden voor jongens en meisjes. Er was geen verschil. De enige keer dat ze werden gescheiden was als de jongens Tenach of misjna leerden. Dan gingen de meisjes naar de handwerkles. Maar als er onderricht was in tefilla of gewone joodse wet waren de meisjes er wel bij.

Om terug te komen op het Tip Toptheater: als je uit die bioscoop kwam lag de vloer bezaaid met pindadoppen. Als de jidden ergens naar toe gingen namen ze altijd nasj mee. Tip Top werd de gesouse mangle-bioscoop genoemd. Ik ging er niet regelmatig naar toe, alleen als er iets bijzonders was.

Mijn vader zal zo omstreeks 1900 op het Waterlooplein zijn begonnen, want hij werd in 1875 geboren. Van het Waterlooplein is hij gegaan naar de Zwanenburgwal. Ik ben daar geboren. Dat pand staat er nu nog. Op de hoek van de Staalstraat. Er tegenover had je een hele bekende joodse uitleenbibliotheek. Van Staal. Die kende ook iedereen. Ze waren op Sjabbes gesloten, maar op zaterdagavond stonden de mensen te wachten tot de winkel openging, want toen had je de afleiding van een televisie nog niet. Je luisterde naar de radio of je las. Bij ons was ook de zaak gesloten op Sjabbes. Door de week was de winkel altijd open tot acht uur. Maar op zaterdagavond tot elf uur. Dat was bij iedereen zo. Ik heb ook

een aantal jaren in de zaak gestaan. Met dezelfde werktijden als mijn vader. Wat je ook had waren wegbrengklanten. Op maandag ging ik langs de mensen om te vragen of ze iets nodig hadden. Daarvoor had ik een boekje bij me. Ik kwam vooral in de Grensstraat, in de Burmanstraat, op de Amsteldijk, in de Rivierenbuurt en zelfs in West. De vaste klanten wisten precies wanneer ik kwam en hadden een lijstje klaar met daarop wat ze wilden hebben. Een paar dagen later kwam ik dan de boodschappen brengen. Alles op de fiets. Daar hoefden ze helemaal niets extra's voor te betalen. Ik heb er nooit rare ervaringen mee gehad. Het liep allemaal goed. Lastige mensen had je wel, dan was dit niet goed, dan was dat niet goed, maar echte moeilijkheden, bijvoorbeeld met betalen, heb ik nooit gehad.

De winkel op de Zwanenburgwal heeft mijn vader gehad tot 1938 toen mijn moeder overleed. Toen is hij verhuisd naar de Muiderstraat, naar een pand net tegenover Pigol, het Portugees Israelietisch Gesticht voor Oude Lieden. Naast de bekende apotheker De Castro. Dat waren Portugezen. Er is van de zaak in de Muiderstraat nog een dia, die als reclame in de bioscoop werd geprojecteerd. Met de drogisterij werd ook geadverteerd in het NIW.

Op de briefhoofden van de recepten staat wat er allemaal werd verkocht: lakken, politoeren, zemen, kwasten, oliën, diamantwerk. Er werden dingen verkocht die je nu niet meer ziet. Uit potten met Latijnse namen erop. Alles los, alles ging per gewicht. Talkpoeder was speksteenpoeder. Je had salie. Of men kwam kamille halen of rozemarijn. Dat werd verpakt in spanen doosjes. Ronde doosjes van spaan met een dekseltje erop. Daar verpakte mijn vader ook de zalven in. In de kelder onder de winkel maakte hij die spullen. Hij had er allemaal troggen staan. Ik herinner me nog de porseleinen schalen, met stenen vijzels.

We hadden ook alle dropsoorten, los. Zoute drop en katesdrop, knoopjesdrop en salmiakdrop. Laurierdrop hakte mijn vader zelf, want je kon het kopen in pijpen. Dan hadden we al het borstelwerk. Er was in de winkel een heel rek waar allerlei borstels aan hingen. En verven, Ripolin verf en andere bekende merken. Huisverf en kwasten.

Blikpoeder werd los verkocht en het gevaarlijke zoutzuur, geest van zout, dat stond in een grote fles op de binnenplaats. Ook een goed artikel was petroleum. Daar werd op gekookt. Dat is lekkerder dan tegenwoordig op gas. Aan mensen die nog geen elektriciteit hadden, maar op gas waren aangesloten verkochten we gaskousjes. Olieglazen verkochten we ook. Op vrijdagmiddag ging de winkel om halfvier vanwege Sjabbes dicht tot zaterdagavond een uur of vijf. Dan was de zaak weer open tot elf uur. Op zondag was de zaak de hele dag open. Dan kreeg je ook niet-joodse klanten. Die kwamen vooral voor filmrolletjes.

Wat je nog maar zelden ziet: je kon bij ons een flesje aziynessence kopen. Daar gooide je een liter water bij en dan had je prima azijn. Weet je wat wij ook verkochten? Saffraan. Kippesoep was ondenkbaar zonder saffraan. En dan, eau de cologne. Je kocht dat per maatje. Er waren diverse soorten eau de cologne. Mijn vader had dat in flessen naast elkaar. Ook werd olie per maatje verkocht: slaolie, bakolie en arachide-olie. Wij verkochten uitsluitend wat joden mochten gebruiken. Bijvoorbeeld wel agar-agar, maar geen vellen gelatine.

Met Pesach werd de winkel verkocht. Met een zogenaamd verkoopcontract. Met Pesach verkochten wij alleen de verpakte kosjere waren. Op de aziynessence bijvoorbeeld, die je nodig had voor Pesach, zat een zegel. Op de flessen slaolie ging ook een zegel. Mijn vader kocht die Pesach-goederen van de firma Hecht op de Nieuwe Keizersgracht, een grossier in koloniale waren.

Weet je wat ook helemaal verdwenen is: de dag of twee dagen voor jontef stonden ze met handkarren op de Jodenbreestraat te handelen in tuinbonen. Die werden per kop verkocht. Tegenwoordig koop je tuinbonen die je zelf thuis moet doppen, maar vroeger kon je in Amsterdam op de Breestraat gedopte tuinbonen kopen. Dan zag je ze op de Breestraat doppen. Een kop was een metalen maat.

De dag voor Pesach stond men chomets te battelen op het plein. Het chomets, dat de avond ervoor gevonden was, werd naar het Meijerplein gebracht en daar verbrand. Je gaf die mensen daarvoor een matone. Tevens stond bij mijnheer

Roeper die onder de Rapenburgerstraat-sjoel woonde, achter op zijn binnenplaats een grote ketel waarin je het vaatwerk kon laten kasjeren voor Pesach. Er tegenover had je de wijnhandel van Stein. Er was een liedje van Stein in omloop:

*Als Pesach aangekondigd wordt,
Zegt moeder tegen vader:
„Vergeet de wijn van Stein toch niet,
want Pesach komt al nader.”*

*Wijn van Stein,
die smaakt zo fijn
bij charouses en bij krijn.
Wijn van Stein,
die smaakt zo fijn
bij charouses en bij krijn.*

*„Moeder”, vraagt de kleine Jaap
heel leep en bij de pinken,
„mag men van die wijn van Stein
ook maar vier glazen drinken?”*

*Wijn van Stein
die smaakt zo fijn
bij charouses en bij krijn.
Wijn van Stein
die smaakt zo fijn
bij charouses en bij krijn.*

Iedereen zong dat want je had toch Seideravond. De gojiem zongen het ook, maar verbasterden nogal eens wat. Zo moet het op de Jodenbreestraat gebeurd zijn dat Eil benei, eil benei werd gezongen. Een paar gojiem hebben dat zeker gehoord en maakten ervan „Elk een ei, elk een ei, is dat niet behoort-lijk.” Dat brengt enkele figuren uit de Jodenbuurt in herinnering. Er waren kleurrijke figuren, zoals Eitje-poepeneitje. Dat was een mannetje, dat met een stok onder de arm liep. Hij had zijn been om die stok gedraaid. Eitje-poepeneitje stond bij choppes mazzel tov. Hij had zo’n typisch petje op. Dan had je

Maurits Blog.

nog Japie Schapendief. Die had geen stok. Het waren allemaal sjnorrers. Ze wisten precies wanneer er een choppe was en stonden dan bij de Neie sjoel, waar de choppes werden gegeven. Als er een lewaje was op Muiderberg waren ze er ook. Vooral als er eentje werd begraven die nogal bemiddeld was. Dat wisten ze precies, want het is bekend dat joden bij simches en bij sores matones geven.

Ik werkte dus bij mijn vader in de zaak. Iedereen kende hem. Hij was doof en kon alleen horen met een horentje, middels beengeleiding. Voor ontspanning ging ik naar de joodse jeugdvereniging. Ik was lid van Zichron Ja'acov, een Mizrachistische vereniging. De leiders waren toen mijnheer Ischenhauser en Jacobson. Zichron Ja'acov was gevestigd in Beth Ami, aan de Amstel, naast Carré, boven De Beer en Gnirrep, steenhouwers. Iedere Sjabbesmiddag was er een bijeenkomst. Een of andere cursus. Nadat er eerst een sjoeldienst was gehouden. Het was er erg gezellig en er gingen heel veel jongelui naar toe.

Ik ben ook nog een tijd lid geweest van Toutseous Chaïm.

M. L. S. BLOG

Drogerijen, Specerijen en Verbandstoffen

FABRIKANT VAN
DIAMANTBEWERKERS-CEMENT
EN SCHEERPOEDER
ZWANENBURGWAL 84

AMSTERDAM,

TELEFOON NOORD 5591

Recept's Bereidingswijze voor Diamantbewerders Cement	
Slijders Hard Cement	Bereiding
Schellak 190 gram	Verdere voor Cement
Spiegelglas 40 "	neemt men een middel
Mineraalwit	kleur te krijgen
of Zwavelzwavel 500 "	2 deelen TN Schellak
droog Zand 1000 "	1 " Lemon "

de schellak wordt ook gemalen. Daarna voegt men
schellak, de Glas samen af. Daarna voegt men
de Zwavelzwavel, het Zand samen. dus de schellak
5 de kars samen in een zetje, 2 de 2 andere ook samen
in een zetje. Om de Cement te maken wordt de Zwavel-
zwavel, het zand samen in een busje zonder deksel
gevoerdende 1 kwartier op gas verhit, daarna de schellak
metkars in een aluminium pannetje gedaan, de
verhitte poeder en by geroerd, door gestadig roeren
op gas inruig vermenst, waarbij men zorgt dat
de Cement niet aanbrandt, zoodra men ziet dat
de Cement een gelabmetige pap is, geeft men
de massa uit op een marmer plaat, en rolt die uit
met een gladde ijzeren staaf op de verlengde dikte
uit, den dik of middel, en driet daarna de
beheelde plaat opnemende aan beide einden en duikt
op een andere goede marmer plaat later te gebruiken.
Daarna Cement moet zo dan mogelijk uitgedroogd.
Middel daartoe geeft men aan beide zijden der plaat
een dik touw (cordel), rolt daarover mede de staaf
dik, legt onder de touwen een struik dik carton

Recept voor diamantbewerkerscement.

Ook een joodse vereniging, die was gevestigd in het gebouw Pigol. Ze deden er niet aan politiek. Het was een algemene vereniging. Er werden feesten gegeven. Met de Rudelsheim-vereniging. In Krasnapolsky.

Van school uit gingen we naar de Achawa feesten. Achawa was de joodse lerarenvereniging, die met Chanoeka en Poeriem een feest organiseerde. Dat was niet met een dag bekeken, zoveel kinderen kwamen er. De feesten werden gehouden in het gebouw van de Handwerkersvriendenkring (nu de bioscoop Kriterion, t.b.). Ik heb, op de lagere school, nogeens meegespeeld als een van de Tien kleine negertjes. Dan zaten er tien jongelui achter een gespannen kleed en één voor één kwam er een naar boven. Als negertje. Helemaal zwart gemaakt. Ik herinner me nog een liedje dat werd gezongen:

*Vier muurtjes en een dak van riet
Meer is het niet, meer is het niet
Ons huisje is zo gauw gebouwd;
wat riet, wat spijkers en wat hout
En dat getimmerd aan elkaar
En kijk: dan is de soeko klaar.*

*Vier muurtjes en een dak van riet . . .
Meer is het niet, meer is het niet
Maar voordat Soekos wordt gevierd
Moet eerst ons huisje mooi versierd.
Wat takjes hier, wat bloemen daar
En kijk: dan is de soeko klaar!*

*Vier muurtjes en een dak van riet . . .
Meer is het niet, meer is het niet
Maar och, het is zo gauw gedaan,
Want als wij uit ons huisje gaan,
Dan moet het gauw weer uit elkaar,
En gaat het weg tot 't volgend jaar!*

Door de hoogste klassen van de scholen werd met Chanoeka een hele bonte revue opgevoerd. Honderden kinderen van

alle joodse scholen kwamen daar naar kijken. Dan kreeg je allemaal chocola met een krentebroodje. Dat was vaste prik. En een reep chocola. Het was heel gezellig in die tijd. De hele joodse jeugd kwam daar. We gingen ook naar dansles, zoals ik al zei. Bij Cats op de Plantage Middenlaan. Daar kwamen alleen joodse jongelui. Dat was vroeger zo. Vooral in de joodse buurt. Je woonde temidden van joden. Je werkte met joden. Je ging naar een joodse vereniging. Je bleef met joden onder elkaar.

Sjabbesmiddag bijvoorbeeld ging je naar Artis, daar kwam je ook allemaal joden tegen. Alle joden waren lid van Artis. Dat is vanaf het begin van Artis zo geweest. Je ging bijna niet om met niet-joden. Je zat op een joodse school, je was met joodse kindertjes. Je bleef onder elkaar. Alles was altijd met joden.

6. *Overal kwam men vandaan om chazzan Levinsky te horen zingen*

Den Haag was in mijn jeugd – ik ben nu eenenzeventig – een actieve stad met een voortvarende, levendige joodse gemeente. Het joodse ghetto concentreerde zich voornamelijk rond de Sint Jacobsstraat, de Gedempte Gracht, de Voldersgracht en de Bezemstraat. Daar waren bijna uitsluitend joodse zaken die op Sjabbes en jontef gesloten waren en de paar niet-joodse zaken, zoals kapper Veenendaal, waren helemaal op joodse klanten ingesteld. Bij Veenendaal kwamen joden uit de hele omgeving; er werd nauwelijks over iets anders gepraat dan joodse aangelegenheden. Hij ging ook op vrijdagavond mee naar sjoel om naar chazzan Levinsky te luisteren. Het was iets buitengewoons om die man te horen zingen. Mensen kwamen speciaal uit Rotterdam en Amsterdam naar Den Haag, naar de sjoel in de Wagenstraat om naar hem te luisteren. De sjoel zat dan vol met honderden mensen. Het was ook prachtig. Als het Kidoesj werd gezongen duurde dat met de koren wel twintig minuten en dan zei kapper Veenendaal na afloop tegen mijn vader: „Mijnheer Mol, mijnheer Mol, wat was dat wijnlied mooi.”

Ik kom uit een orthodox gezin. Behalve vrijdagavond en Sjabbes ging ik ook iedere ochtend om zeven uur naar sjoel. Het was niet moeilijk om minje te krijgen, want er waren genoeg mensen. Bij het uitbreken van de oorlog woonden er zo'n zeventienduizend joden in Den Haag. Met de sjoelgangers uit Scheveningen en alle buitenwijken meegeteld gingen er misschien drieduizend regelmatig naar sjoel. Maar dat wil natuurlijk niet zeggen, dat die mensen allemaal orthodox waren. Dat waren er misschien maar driehonderd. Maar dat durf ik absoluut niet met zekerheid te zeggen, want je had toen nog niet zo door dat je in een bepaalde kring leefde en dat men zich om de mensen die buiten die leefwereld stonden niet bekommerde. De rabbijnen wilden natuurlijk graag dat die mensen naar sjoel kwamen en actief aan het religieus-joodse

leven deelnamen, maar aan de andere kant: als ze hun belasting betaalden, niet gemengd huwden en te zijner tijd op een joodse begraafplaats werden begraven vond men dat al voldoende.

Wij woonden zelf niet in het ghetto, maar ietsje erbuiten. Desondanks waren we in Den Haag wel een centraal punt, want mijn vader had het hoofdagentschap van het NIW en een joodse boekhandel annex winkel in joodse benodigdheden. Het eigenlijke beroep van mijn vader was boekbinder. De boekbinderij was in een bedrijfspand gevestigd, de winkel in joodse ritualiën was bij ons aan huis.

De artikelen kwamen van Joachimsthal. Die drukte zelf boeken, maar betrok ze samen met andere ritualiën ook wel uit Rusland, België en Polen. Om de drie maanden of om het half jaar – al naar gelang het zo uitkwam – kwam een van de twee heren Joachimsthal bij mijn vader om af te rekenen en de zaken te bespreken.

Mijn grootvader was met de winkel begonnen, mijn vader heeft het gedaan tot het uitbreken van de oorlog, ik heb nooit anders gekend.

Voor alle joodse benodigdheden kwam men bij ons. Als een joodse onderwijzer een kind opleidde voor een barmitswa en een tallis of tefilla wilde geven, betrok hij die van mijn vader. Er kwamen regelmatig mensen iets halen. Die had een tefilla nodig, die een chomesj, die een hafdole-kaars. Van alles. We hadden maar een beperkte sortering: één soort tefilla, één soort chomesj, dat wil zeggen de één met een iets mooiere band, de ander iets minder mooi uitgevoerd, een paar soorten tallit, van iets dikkere wol of een beetje dunnere, wat mooier of wat minder mooi. Dat was het enige verschil. Modes bestonden er niet. Maar dat gaf niets. De mensen hadden nog niet zulke hoge eisen.

Omdat wij de enigen waren in Den Haag die dergelijke zaken verkochten kwam heel joods Den Haag bij ons. En door het NIW en doordat wij ieder jaar de kalenders en de loeachs verkochten kwam ik zelf bij alle joodse gezinnen. Iedere drie maanden ging ik op de fiets bij alle joodse Hagenaars vijftiendertig centen ophalen voor het NIW. In ieder gezin werd dat toen gelezen. Vijftiendertig cent was veel voor die dagen.

Vooraf in de arme wijken moest je wel een paar keer lopen om die vijfendertig cent te krijgen. De kalenders kwamen niet alleen van Joachimsthal, maar ook van de joodse uitgever en boekhandel Hagens uit Rotterdam.

Wat mijn vader ook deed – ik heb dat zelf als kind ook wel gedaan – was nieuwe tsitses aanbrengen als de oude versleten waren.

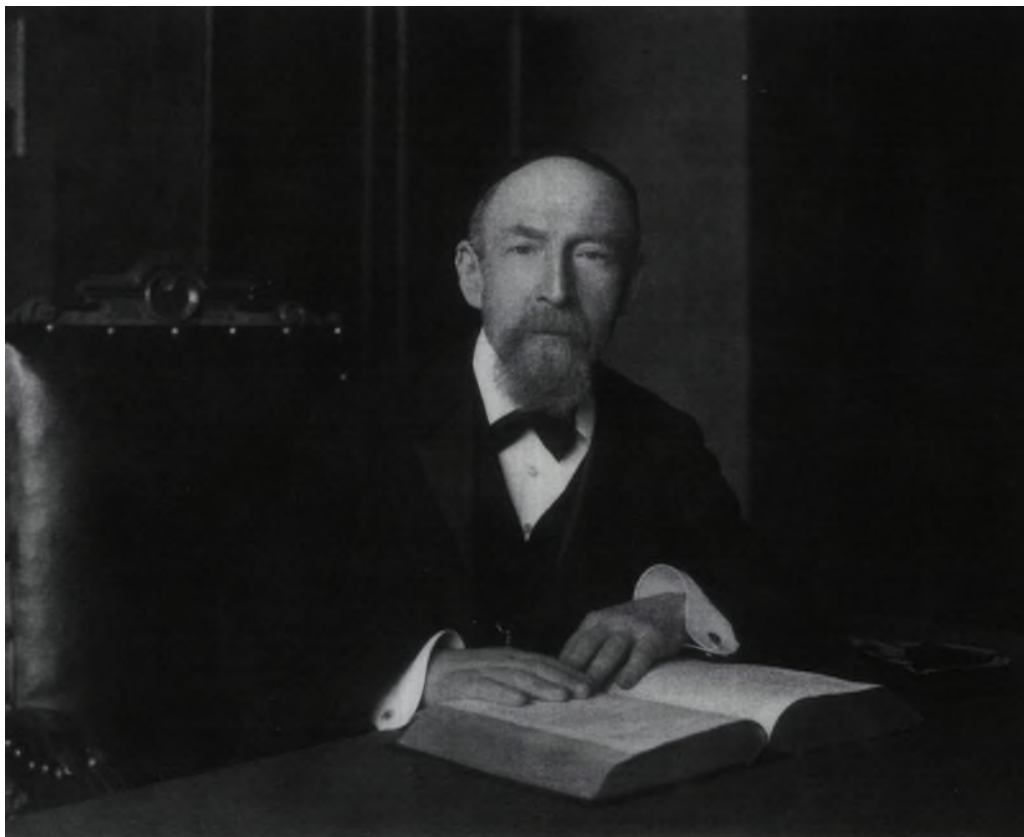
We hebben heel wat meegemaakt met dat zaakje. Dan werd er bijvoorbeeld om twaalf uur 's avonds gebeld: „Ach, mijnheer Mol, ik wil daar naar bed gaan en zie dat er geen mezoëza aan de deur zit. Ik zal daar naar bed gaan als er geen mezoëza aan de deur zit.” Als je die mensen had gevraagd wat er in het huisje van de mezoëza staat zouden ze het niet hebben geweten. Het was alleen het idee.

Het was trouwens opvallend dat de niet-joodse vrouwen uit gemengde huwelijken, die toen al vrij veel voorkwamen, meer op dit soort dingen letten dan hun joodse echtgenoten. Een voorbeeld. Een gemengd gehuwd echtpaar komt bij mijn vader een arban kanfous kopen. Dat is een kleine tallis die je onder je kleren draagt, met de tsitses er onder uit. Mijn vader laat verschillende soorten zien, laten we zeggen van een, twee en drie gulden. Die man zegt: „Geef me er maar één van drie gulden.” Waarop die vrouw: „Eén? Je moet er toch twee hebben? Je kan toch niet de straat op als je geen arban kanfous aan hebt? Wat moet er gebeuren als er een in de was is?” Het idee van die mensen. Nichish.

Wij woonden op de Houtmarkt nr. 15. Tegenover ons op de Turfmarkt nr. 15 – vroeger was er water geweest tussen de Houtmarkt en de Turfmarkt – woonde rabbijn Van Gelder. Een heel aardige man. Hij had alleen tegen dat hij heel klein was. Hij had geen voorkomen. Als men sprak over „het rebbetje” wist iedereen over wie het ging. Om maar groot te lijken droeg hij altijd een hoge hoed.

Van Gelder was zeer knap, maar omdat hij geen voorkomen had heeft hij nooit een goede standplaats gekregen als opperrabbijn. Dat wil zeggen, hij was vanaf 1925 opperrabbijn van Zeeland. Daar verdiende hij honderd gulden per jaar mee, twee gulden in de week, geen bedrag.

Niet alleen wij, iedereen had veel contact met hem. Het was

„Rebbetje” Van Gelder (boven) had de liefde van de gemeenschap. Chazzan Rabinowitz (beneden) raakte door de deportatie zijn stem kwijt.

een bijzonder sympathiek mens.

Van Gelder leidde vaak begrafenissen en gaf cursussen. Een aardig voorval vond plaats in de sjoel aan de Voldersgracht. In die sjoel brandde nog zo'n hele grote kachel, die met kolen aangemaakt moest worden. Nu kwam op Sjabbesmiddag, voor de dienst begon, om twee uur, een chewre in de sjoel bijeen om naar Van Gelder te luisteren. Het waren allemaal mensen uit het ghetto, die de hele week hard werkten en op Sjabbesmiddag moeite hadden om niet bij de kachel in slaap te sukkelen. Soms lukte dat niet. Op een keer sprak Van Gelder over Josef. Na een heel verhaal eindigde hij met: „Josef droomde wel, maar sliep niet.” Iedereen schrok wakker.

Met rabbijn Van Gelder ging men zeer amicaal om, omdat hij zelf ook amicaal was. Hij kwam bij iedereen, rijk en arm; hij maakte geen onderscheid. Opperrabbijn Maarsen, die opperrabbijn Van Loen was opgevolgd na diens overlijden, was ook heel knap, maar heel koud. Dat is hem bij een meningsverschil ook wel verweten. Hij schiep veel afstand en was niet zo populair. Persoonlijk kon ik goed met Maarsen opschieten. Bij hem thuis zijn we met een paar jongens en de dochter van rabbijn Van Gelder – zij was met de latere opperrabbijn Vorst getrouwd – opgeleid voor de laatste rang. Niet om examen te doen, maar wel met het onderwerp dat voor de laatste rang werd vereist. Dat waren prettige cursussen, maar iets amicaals, iets vlots, iets aardigs ging er van Maarsen niet uit.

In Den Haag mocht je ook nooit op Simcha Torah met de Torahrollen dansen. Je mocht rondlopen, maar niet dansen. Niet met en niet zonder Torah. Vóór de komst van opperrabbijn Maarsen was dat in Den Haag ook niet gebruikelijk, maar hij wilde er helemaal niets van weten. Het moest allemaal precies uniform zijn. Daar heeft men zich bij neergelegd, daar werd niet over geredetwist. Wat dat betreft vond ik de mensen nogal rustig. Er was een kerkeraad die besliste over het joodse leven en daar ging men niet tegen in.

Het joodse onderwijs stond in mijn jeugd op een hoog peil. Er was een burgerschool in Den Haag en een volksschool. De eerstgenoemde school stond onder leiding van de heer Koekoek, secretaris van de Joodse Gemeente. De volks-

school werd geleid door de heer De Jong. Wij gingen op zondag van negen tot een uur naar les, op maandagavond en woensdagavond was er van zeven tot negen uur joodse school. Daarnaast was er op Sjabbesmiddag een cursus van mijnheer De Jong, die chazzan was in de Voldersgrachtsjoel. Op cultureel gebied namen de vereniging TOP – toneel, ontwikkeling, philanthropie – en Eloquentia een belangrijke plaats in. Top bracht goede toneelstukken die werden geregisseerd door een beroepsregisseur. Ik herinner mij nog Seideravond van Johan Fabricius, met als thema de pogroms die toentertijd in Rusland plaatsvonden: op Seideravond werden de mensen opgehaald. Het stuk had zo'n succes dat men in verschillende plaatsen in Nederland werd uitgenodigd om op te treden.

Een bekende gymnastiek- en voetbalvereniging, die ook in de competitie meespeelden was de Ooievaars. Zelf was ik nogal actief in het verenigingsleven.

En dan het sjoelkoor. Het koor begeleidde chazzan Levinsky. Het stond onder leiding van een zekere mijnheer Bolle en bestond uit ongeveer zeventig volwassenen en kinderen. Ik ben daar nooit bij geweest, want ik ben zo onmuzikaal, dat ik op school zelfs niet mocht meezingen.

Levinsky was behalve chazzan ook nog sigarenhandelaar en handelaar in wijn. Hij verkocht sigaren met een eigen bandje erom: de Levinskysigaren. Hij kon verschrikkelijk mooi zingen, werkelijk, maar hij werd door iedereen zo over het paard getild . . . dat was verschrikkelijk; hij kreeg soms zoveel vlees, dat hij het helemaal niet op kon. Dan liet hij het bij de slager en poelier opslaan, zodat het kon worden doorverkocht. Dat werd genoteerd en zo had hij iedere week gratis vlees en gevogelte.

Levinsky was vreselijk op de centen. Als hij wel eens op een choepa zong riepen de mensen uit enthousiasme wel eens: „Chazzan, zing nog eens iets” en „Jisjkauch, jisjkauch,” maar dan zei hij: „Was hab ich denn an jisjkauch; das muss ich haben . . . ping-ping.” Dan werd er met de pet rondgegaan, bijvoorbeeld vijfentwintig gulden opgehaald en dan zei hij: „Dàs ist jisjkauch.” Zo was hij.

Er zijn nooit veel moeilijkheden geweest in Den Haag. De

enige moeilijkheden deden zich voor met Levinsky. Hij veroorloofde zich allerlei zaken. Zo zou hij een week naar Amerika gaan – afgezien van de reis – en is vier weken weggebleven. Overal heeft hij opgetreden en daarmee geld verdiend. Dat moest hij zelf weten, maar dat hij veel langer wegbleef dan was afgesproken nam men hem kwalijk.

Hetzelfde is trouwens ook gebeurd in Groningen. Hij ging daar heen over Sjabbes om dienst te doen en heeft toen 's avonds – voor geld – nog een dienst gedaan. Daar is toen met Groningen wel even over gecorrespondeerd. Of het kwam voor dat hij geen zin had om dienst te doen. Dan was hij opeens „niet goed bij stem”, maar zong 's avonds wel ergens anders. Dat soort dingen maakte je met hem mee. Zeker in die tijd nam men hem dat kwalijk. Maar ja, door andere mensen werd zijn gedrag weer vergoelijkt, want „hij had zo'n mooie stem.”

Assistent van Levinsky was Herman le Grand. Die was tweede chazzan. Hij was ook onderwijzer op de joodse school. Le Grand is op een gegeven moment zijn stem kwijtgeraakt. Hij zong met Levinsky mee en heeft zich overzongen.

Na Levinsky kwam chazzan Rabinowitz. Dat was een hele goede chazzan, met een prachtige stem, maar hij kon niet in de schaduw staan van Levinsky. Rabinowitz was erg gezien in Den Haag. Na de oorlog is hij er teruggekomen, maar zijn stem had erg te lijden gehad van de deportatie.

In het ghetto had je ontzettend veel joodse winkels. Winkels voor huishoudelijke artikelen, levensmiddelenwinkels, slagerijen. Ook was er een joodse bakker: bakker Weijl. Op vrijdagochtend kwamen de vrouwen daar gebak brengen om af te laten bakken. De mensen hadden toen zelf nog geen oven. Ze maakten thuis een kugel, gembertaart of bolus, wat ze maar in huis hadden en brachten dat naar Weijl. Je bracht het bij wijze van spreken om negen uur 's ochtends en om twee uur 's middags kon je het op komen halen. Je naam stond op de plaat, dus ieder kreeg zijn eigen spullen terug. Verder had je textielgrossiers. De firma Kan op de Veerkade bijvoorbeeld was een zaak met in hoofdzaak joods personeel. En de firma Van Mentz, ook met allemaal joods personeel. Van Mentz handelde in tapijten, Kan deed meer in manufac-

turen en bonneterie, zoals dat heette. Het waren joodse firma's waar het personeel gemakkelijker op Sjabbes en jontef vrij kon krijgen. In die tijd was het nog zo, dat Vroom en Dreesmann geen joods personeel aannam. Daar werd je als jood absoluut geweerd. De Bijenkorf en Gerzon daarentegen hadden zeer veel joden in dienst. De Bijenkorf sloot zelfs op Jom Kipoer, want als ze dat niet deden hadden ze geen mensen om achter de toonbank te staan.

Dan waren er in Den Haag een paar joodse juweliers en twee joodse drogisterijen. In mijn jeugd had je zelfs de eerste supermarkt in de jodenbuurt, op de Voldersgracht: de Voldharding. En drie joodse kruideniers: Cohen, Adelsberg, Mol. De laatste was familie van mij. Ze waren zeer goed gesorteerd. Geen wat je noemt nebbiszaakjes. Ach er was zo veel: oud-iijzerhandelaren, twee grossiers in borstelwaren – de gebroeders Blok; dat waren aartsvijanden van elkaar –, de broodjes-met-vleeswinkel van Salomons in de Wagenstraat en verschillende kleermakers. Verder was er een poorser, iemand die het gedeelte van de koe verwijdt dat we niet mogen eten. Dat werd gedaan door rebbe Wolf Manusowsky. Rebbe Wolf was Russisch-joods. Er waren in Den Haag twee Russisch-joodse families: de Manusowsky's en de Milikofsky's. Voor zover ik weet spraken rebbe Wolf en mijnheer Milikofsky nooit Hollands met elkaar, altijd Russisch, een soort Russisch-Jiddisj. Ze waren zeer clever op het gebied van de Talmoed en gaven ook cursussen voor de mensen die dat verstonden.

Wie ook cursussen gaf was S. A. Levisson, de vader van de latere opperrabbin Levisson. De oude mijnheer Levisson was een zeer belangrijk man. Hij was erg orthodox, werd regelmatig door de rabboniem geraadpleegd en was een allerbeminnelijkste figuur. Hij gaf op Sjabbesmiddag een sjoelganorig-cursus en was tot aan zijn deportatie als voorzitter van het kerkbestuur de drijfveer van vooral de orthodoxe joden in Den Haag. Den Haag was echt een behoorlijk grote gemeente. Niet zo groot als Amsterdam. Er was maar één Mokum en daar draaide eigenlijk alles om, maar met zeventienduizend zielen was Den Haag' toch behoorlijk groot.

Louis van de Kamp trok als dansleraar door het oosten en zuiden van Nederland.

7. Met joodse chochme hebben we nog iets van de cycloon gemaakt

Ik kom uit Borculo. Ik heb er tot mijn dertigste gewoond. De joden in Borculo zaten hoofdzakelijk in manufacturen, de veehandel of ze hadden slagerijen. Verder was er een café van Berg. Berg kwam oorspronkelijk uit Holten, maar hij heeft in Borculo aan de markt een huis gehuurd en daarin een soort café geopend. Dat was wel ongebruikelijk, maar heel leuk. Er werd veel gekaart en gegokt natuurlijk. Er kwamen in hoofdzaak joden. Bijvoorbeeld een Hartog. Die heeft van de winst van het gokken met kaarten zijn huis laten opverven. Men kwam daar zo goed als elke dag. Handelen en het betalen van de koeien die ze hadden gekocht, werd daar gedaan. Dan kreeg de koper een borrel of wat ze ook wilden hebben.

Afgezien van die veelui en de manufacturiers was er een chazzan. Dat was ook een baan: lesgeven op joodse school en voorgaan in de dienst op Sjabbes. En kippen slachten. Want de chazzan was ook sjouget. Kippen slachten kostte je vroeger vijf cent.

In de Hitlertijd kwamen er trouwens veel kosjere slachters naar Borculo. Die kwamen kippen slachten om in Duitsland te verkopen, want in Duitsland mocht niet koosjer geslacht worden.

Mijn moeder werkte voor de joodse gemeente. Als er iets te doen was, bijvoorbeeld de jaarlijkse vergadering van de Talmoed Toure-chewre, waarbij er challetjes met kaas en koffie en bolussen werden gegeven, dan verzorgde mijn moeder dat. En ze zorgde voor het mikwe. Zij was vroeg weduwe geworden, mijn vader stierf toen hij drieëndertig jaar was, en ze bleef met zes kinderen achter. Ze ging met een paard de boeren langs, net als mijn vader, om lompen, huiden en oud ijzer op te kopen en manufacturen te verkopen. Ze heeft heel erg hard moeten werken voor de kinderen. Daarom had ze die baan bij de joodse gemeente er ook bij. Maar ze heeft het gered.

Borculo was een hele orthodoxe kille. Een van de vroomste van Nederland. Ik zou niet weten wie er niet orthodox was. Borculo was een gezellige kille. Je ging altijd met elkaar om, op Sjabbes ging je samen wandelen, als er wat te doen was was je bij elkaar, je speelde met elkaar, je maakte ruzie met elkaar. De gemeente dreef op Nathan Elzas. Hij had in Borculo een perkamentfabriek. Van dat perkament werden trommelvelen gemaakt. Dat werd in de hele wereld verkocht. Elzas is er rijk mee geworden. Het was een hele interessante fabriek. Ik woonde er vlakbij, dus ik heb het maken van dat perkament meerdere keren gezien. Elzas was een buitengewoon geleerde talmoed-chochem. Vandaar dat het milieu in Borculo zo joods was. Elke dag ging je naar sjoel, op Sjabbes ging je 's morgens eerst naar sjoel, dan ging je koffiedrinken en thuis eten, dan werd er gelernt, dan ging je een eindje wandelen en eten, daarna ging je naar de minche-sjoel, hierna werd Toure Torah gelernt, tot het avondgebed, het ngarwies (ma'ariv), dan werd er weer sjoel gehouden en daarna was het afgelopen. Zo ging het iedere week.

Er waren drie chewres. Voor het leren bestond er een chewre, de chewre kedousja en de Talmoed Toure-chewre, waar alleen Toure werd gelernt en verder niets. Elzas legde precies uit wat de betekenis was van het een en ander. We konden er veel leren. Of we het gedaan hebben, is een tweede.

Elzas was ook parnes en voorzitter van de Joodse Gemeente. Als je iets deed wat niet mocht kreeg je een boete. Je sprak wel eens in sjoel en je maakte wel eens herrie natuurlijk, dat wilde hij dan niet hebben, want hij was daar de grote man, hij was daar, zogenaamd, de baas. Als je in sjoel sprak op Sjabbes-morgen werd er gezegd: „Van de Kamp stil”. Als je dan doorging: „Je wordt geknast”. Dan kreeg je bijvoorbeeld vijftig cent boete. Dat kon je betalen, je kon het ook niet betalen. Er was geen rechter die mij kon veroordelen tot een boete en hij had daar de macht niet toe.

In die tijd werden de mitswes verkocht. Voor het laajenen, voor de Toure uit het Oren Hakoudesj werd gehaald, en opengemaakt, bij aniem ze mirous, dan werden de mitswes verkocht door de tweede voorzitter die naast de parnes op het altaar stond. Je kon bieden. Was er iemand die ik een mitswe

wilde geven, dan kocht ik hem. Dan zei ik: Olf bas. Eén stuiver. Wilde iemand anders hem kopen dan zei hij: Beis bas. Dat is meer, dat is twee stuivers. Dat ging door totdat niemand meer bood. De mitswe was voor de hoogste bieder. Het was een soort veiling. Nu worden de mitswes altijd zo gegeven. Het kopen is helemaal afgeschaft. Het verkopen van mitswes gaf geen aanleiding tot ruzie. Waarom zou het. In Borculo waren ze daar ook eigenlijk te vroom voor. Bovendien, er was ook geen reden om ruzie te maken, want je kon van tevoren mitswes kopen. Als er bijvoorbeeld iemand jarig was ging je naar de voorzitter en zei: „Ik wil die en die mitswe hebben voor die en die voor dat en dat bedrag”. Die mitswe werd dan niet verkocht.

Maar er was natuurlijk wel eens ruzie. Zo herinner ik me een zekere familie Leverpol. Een oude man en een oude vrouw met vier kinderen. Eén van de zoons, Meier Leverpol, was nogal eigenwijs, laten we zeggen, mesjogge. Hij werd Meier Kik genoemd want hij keek altijd zo. Op Kol Nidre-avond stonden wij, mijn twee broers en ik, in sjoel. Een van mijn broers vraagt: „Meier hoe laat beginnen we?” Meier was aan het dawwenen en zegt: „Weet ik toch niet”. Waarop mijn broer zegt: „Dan weet je niet veel”. Daar kwam heibel van: die Meier werd door ons door de bank geslingerd. Dan werd je natuurlijk geknast. Dan kreeg je boete.

Of het dochtertje van een van die Elzassen, Mimi Elzas, die later is getrouwd met Zadoks, de vroegere voorzitter van de gemeente Den Haag: die heeft op Sjabbes ook een keer een flink pak makkes van me gehad. Het was een eigenwijs krengetje. Je ging op Sjabbes wandelen en als je haar tegen kwam had ze praatjes, praatjes, praatjes, want zij was een van de rijke Elzassen, haar oom was voorzitter van de joodse gemeente, en ze dacht dat ze alles mocht. Wij waren meer van de linkse kant. We namen dat niet. Toch was het de andere dag weer over.

Een stout jongetje? Ach, stout niet, ik was eigenlijk de Benjamin thuis. Mijn broertjes en ik waren héél erg lief... we hadden ook veel vrienden waar we samen dingen mee uit haalden. Bijvoorbeeld op de joodse school. Er was joodse school tot zes uur. Tot half zeven werd er geleerd. Van half

zeven tot zeven uur was er sjoel. Maar in de winter gooiden we rubber in de kachel. Dat stonk zo lekker. Dan was het niet om uit te houden in sjoel. Dus dat ging dan over en dan waren wij vrij.

Op de joodse school waren drie klassen met in elke klas zo een vijftien tot twintig leerlingen. Er waren vijftig joodse huishoudens in Borculo met samen wel een negentig leerlingen. Leraar was mijnheer Schiela. Hij kwam uit Winterswijk, maar had in Borculo familie wonen. Zijn vrouw kwam uit Borculo. Mijnheer Schiela lag altijd te slapen in het cheider. Als hij dan door ons werd wakker gemaakt was hij woest. Hij had zo'n rieten stokje, een Spaans rietje, en daar sloeg hij mee. Dan moest je je handen op de bank leggen en dan kreeg je een tik. Tot ik een keer heb gezegd: Dat zal ik hem eens even afleren. Ik was werkelijk niet zo een lieverdje op school. Schiela ging van zes tot half zeven koffie drinken bij zijn schoonouders die vlak naast het cheider woonden. Toen heb ik dat stokje genomen en ik heb daar kleine spijkertjes ingeslagen. Zodat hij als hij dat stokje zou pakken met zijn hand in de spijkertjes zou grijpen. Het is precies zo gedaan. Hij heeft nooit meer met zijn stokje geslagen.

Op Sjewoes werden door de kinderen van de joodse school bloemen opgehaald bij de niet-joodse mensen in Borculo. Om de sjoel te versieren. Het Oren Hakoudesj werd met verschillende bloemen helemaal versierd. Dat wordt momenteel nog wel gedaan, maar niet zoveel. Toen gebeurde het in iedere sjoel. De niet-joden wisten dat de kinderen met Sjewoes kwamen en gaven de bloemen. Ze kwamen wel eens in sjoel kijken, want het was heel interessant.

Met Pesach kwamen we veel bij de boeren, matzes brengen. De boeren vonden het een hele kowed dat ze van de joden matzes kregen. Dan kregen zij twee matzes en wij vijf tot tien eieren. Toen de matzefabriek in Enschede er nog niet was kregen wij matzes van De Haan uit Amsterdam. Die zaten in ronde dozen van tien pond met een plakker erop: Koosjer voor Pesach.

Als ik jarig ben, dat is omstreeks Poerim, gingen alle kinderen Gut Poerim wensen:

*Gut purim, gut purim, mein liebelei.
Weiss wat man unter gut purim versteiht.
Gut purim in ne guten Sinn,
schmeiss mal was in mein Säckeltje hin.*

Dan hadden we zakken bij ons, of manden liever gezegd, en als we dan 's avonds thuiskwamen, we waren met zes kinderen, hadden we een kist vol sinaasappelen. Toen ik geboren

Van de Kamp
in zijn „stoute”
jongensjaren.

werd, was Elzas mohel. Zijn vrouw was Gevatterin. Als ik met Poerim bij Elzas kwam, kreeg ik van hem een gulden voor mijn verjaardag. Toen ik barmitswe werd kreeg ik een horloge. Dat hebben de Duitsers me afgenomen.

Mijn oudere broer en ik zaten voor de oorlog in het dansvak. Door het hele land, dat wil zeggen in Gelderland en de helft van Overijssel gaven wij dansles. We waren opgeleid op een dansschool in Osnabrück en ik had ook nog een half jaar les

gehad bij een zekere Constanz in Den Haag. Dat waren geen joodse instituten. Vroeger nam je net zo goed les bij een niet-jood als bij een jood.

We hebben jaren dansles gegeven. Het zat enigszins in de familie. Mijn moeder is van Meijers en er waren in Borculo en in Doetinchem meerdere Meijers die dansleraar waren.

Medio oktober begonnen de lessen, maar half april begon je advertenties te plaatsen en zalen te huren waar je les wou geven. Je ging naar een plaats toe, zat een paar uur te wachten op klanten en als zich genoeg mensen hadden opgegeven voor een cursus ging de cursus door. Anders niet. We kwamen in verschillende plaatsen: Groenlo, Winterswijk, Aalten, Eibergen, Neede, Lochem, Diepenheim, Laren, Zutphen, Enschede, Haaksbergen, Delden, noem maar op. In al die plaatsen waren joodse gemeenten, maar wij hadden niet alleen joodse leerlingen. Ik gaf wel les aan de joodse jeugdclub in Zutphen, maar over het algemeen waren het gemengde lessen. De joden uit de streek kende ik toch wel goeddeels, want er was ieder jaar een grote landdag. Bijvoorbeeld in Arnhem, in Musis Sacrum. Het waren eigenlijk meer schadjendagen. Ik heb mijn eerste vrouw leren kennen op een landdag in Winterswijk. Of zo'n schadjendag nodig was weet ik niet, maar het was toch wel prettig. Je kwam sowieso veel met joodse mensen in contact. In elke plaats had je ieder jaar een joods bal. De balavonden hebben wij dikwijls geleid. Bijvoorbeeld in Rijssen. Dat gold als een zeer gevaarlijke plaats. Er werd gezegd dat je een mes mee moest nemen wilde je heelhuids terugkomen. In Rijssen waren het echte onbeschofte boeren. Maar we kwamen er desondanks ook op zondag veel, want er waren nogal wat meisjes waar wij op af kwamen.

De joodse balavonden hadden veel meer sfeer dan de niet-joodse. Op een niet-joods bal was het in hoofdzaak sjikkeren en zuipen. Ik herinner mij de bals in Winterswijk. Er was in Winterswijk een eliteclub: de burgemeester en zijn vrouw, een freule, een jonkheer. Als daar bal was dan werd de champagne niet gedronken, maar gezopen. Dat kwam op een joodse avond niet voor. Er werd tegen twaalf uur een souper gehouden en daarvoor een polonaise. Een jongen die met een meisje bal wilde houden vroeg haar voor de polonaise. Dat

wilde dan zeggen dat hij er mee aan het souper ging en met haar bal hield. Daar zijn veel huwelijken uit voortgekomen. Toen ik ben getrouwd, ben ik met het geven van dansles opgehouden. Want in het seizoen kom je iedere avond om twee, drie uur thuis en dat is voor een vrouw niet prettig. Ik ben toen expeditiechef geworden bij de Hollandia matzefabriek in Enschede. Hollandia was toen de enige matzefabriek in Nederland. In die tijd in 1938, 1939, gingen er wagonladingen matzes naar Rusland. Vroeger had je in het Russische leger veel joodse officieren en hoge heren. Nu niet meer. Toen waren de joden in Rusland gezien. Ze konden weliswaar niets aan het jodendom doen, maar toch meer dan nu. Wagons vol matzes gingen er naar Rusland, maar ook wel naar Spanje, Italië, België en Frankrijk.

In 1925, op 25 augustus om tien voor zes, hebben we in Borculo de cycloon meegemaakt. Borculo was bijna helemaal weggewaaid. Ons huis en een paar huizen naast ons stonden nog overeind, maar verder lag alles plat. De cycloon heeft drie mensen het leven gekost. Een zekere Meijer had een paar wonden; dat viel gelukkig mee. Het duurde maar heel kort. Misschien een halve minuut. Het weerlicht ging door het huis, je kon de vonken zo pakken. Vanuit ons huis kon je de toren van de katholieke kerk zien. Die was helemaal weg. De hervormde kerk en alle huizen waren helemaal weggewaaid. De sjoel was ook stuk, maar die kon later worden gerestaureerd. Hij was betrekkelijk goed gebleven. Kodesj Borochoe heeft hem laten staan.

De koningin is zelfs komen kijken. Ze heeft verschillende mensen bezocht, onder andere die Meijer. Juliana was nog maar een meisje, een kind. En prins Hendrik liep er achteraan met een houding van: komt het vandaag niet, dan komt het morgen. Hij had tweede rang.

Alleen Borculo was weggewaaid, de rest van de plaatsen in de streek waren blijven staan. Van ons huis was het dak opgewaaid en op een balk terug gevallen. Met een dommekracht heb ik het dak opgedraaid, de balk weggeslagen en het dak weer in zijn normale stand terug gebracht. Onze garage, die iets verder weg stond, was wel helemaal platgewaaid, maar de pannen waren voor een groot deel goed gebleven. Die hebben

Een uitje met de Matzefabriek Hollandia, die ondermeer naar communistisch Rusland exporteerde.

we nog diezelfde dag op ons dak gedaan, zodat we droog zaten.

Uit het hele land kwamen mensen kijken naar de ravage. Ze mochten niet in de stad komen, die was afgesloten om diefstal tegen te gaan, maar ze mochten er wel omheen lopen. Ze vroegen allemaal om water, wat het was snikheet en er was niets te drinken; we hebben tafels en stoelen laten komen, en limonade uit Groenlo, en we zijn limonade gaan verkopen. Joodse chochme. Van iets kwaads iets goeds maken. We hebben daar zoveel aan verdiend, dat we van de winst onze eerste auto konden kopen: een Berlier. Een Franse, open wagen. Tweedehands, maar prima. De jidden die naast ons woonden hebben meteen hetzelfde gedaan. Dat was natuurlijk wel concurrentie, maar ach, we verdienden, dus zo'n concurrentie was het ook weer niet. Als zij geen limonade meer hadden kregen ze dat van ons, als wij wat moesten hebben kregen wij dat van hen. Zo ging dat.

8. *Mensen hadden tomeloos veel energie over voor het jodendom*

Ik kan iets vertellen over mijn kindertijd in de oude Nieuwmarktbuurt. Ik ben in 1905 geboren in de Keizerstraat. De Keizerstraat is nu helaas afgebroken voor een uitgang van de metro naar de Eilanden toe. In de Keizerstraat waren een aantal winkeliers.

Naast ons was de slagerij van Van Gelderen. Een joodse slager buiten de vleeshal was in die tijd een exceptie. Buiten de hal mocht men geen slagerij hebben, maar Van Gelderen genoot het volle vertrouwen van het rabbinaat, want hij was een uiterst serieus en zeer vroom mens. Mijn hele familie en de orthodoxe joden uit de buurt kochten bij Van Gelderen.

Mijn ouders hadden in de Keizerstraat een leesbibliotheek. Zij waren daarmee in Amsterdam de eersten. Dat kwam zo: mijn vader was oorspronkelijk een kosjere banketbakker. Maar hij kreeg astma. Dat is een bedrijfsziekte van banketbakkers, als gevolg van het meel dat ze inademen. Daarom moest mijn vader er mee ophouden. Toen heeft mijn vader, die net als mijn moeder heel veel gelezen had, wat boeken gekocht en is daarmee op de Nieuwmarkt gaan staan. Wie daar ook stond was . . . ken je die foto die beneden in de metro op de Nieuwmarkt hangt, van dat boekenstalletje met dat hele oude mannetje erbij? Dat oude mannetje heb ik heel goed gekend: dat was Brammetje Nunez. Brammetje Nunez woonde op het Klereslootje: een slurf van de Keizerstraat, van de Dijkstraat naar de Kromboomsloot. Als ik het nog goed in mijn herinnering heb, moest je een poort binnen, zoals je die in oude Italiaanse steden hebt. Dan kwam je op een cour, een binnenplaats, en daar woonde hij. Hij stond met boeken op de Nieuwmarkt. Ik ben van 1905, dus dat zal geweest zijn in 1909, 1910.

Mijn vader heeft maar kort op de Nieuwmarkt gestaan. Er werd hem al heel gauw door B. en W. een plaats in de Oudemanhuispoort toegewezen. Ik denk dat hij daar begon-

nen is in 1903. Er kwam een plaats vrij van een zekere mijnheer Blok, die daar eerst een kast, zo noemden ze dat, had gehad; die kast werd mijn vader toegewezen. In de Oudemanhuispoort waren geen echte winkels, maar grote kasten. Zoals dat nu nog is. Joodse boekhandelaren stonden daar graag, want een winkel was kostbaar en de Oudemanhuispoort was het centrum van de boekhandel begin 1900. Dus als je daar een plaats had was je bevoorrecht. Je kwam op een lijst te staan en als er een plaats vrijkwam werd die je toegewezen. De mensen die in de Oudemanhuispoort stonden waren kenners van boeken: mijn vader, Barend Boekman, de oom van de latere wethouder, de vader van diezelfde wethouder en Joep Emmering. Het waren mensen die wisten wat ze verkochten en wisten wat ze moesten inkopen. De vader van de wethouder heeft later een boekhandel geopend in de Vijzelstraat. Joep Emmering opende, na de Oudemanhuispoort, eerst samen met zijn broer Juda een zaak in de Langebrugsteeg en nog weer later een grote boekhandel op het Rokin. Zijn zoon Simon heeft nu een antiquarische boekhandel op de Nieuwezijds Voorburgwal. Op de hoek van de Rozemarijnsteeg.

Ingekocht werd op veilingen en soms van particulieren. Ik herinner me dat vader eens een bibliotheek heeft gekocht van wat je toen noemde een „cathechiseermeester”. Dat was geen dominee, het was geen christelijke onderwijzer, maar iemand die les gaf in catechese. Die man moest naar een tehuis en toen heeft mijn vader zijn bibliotheek gekocht. Hij is doodgegaan doordat hij zijn bibliotheek miste. Uit heimwee naar zijn boeken.

In de Oudemanhuispoort stonden alleen joodse boekhandelaren. Er was één niet-jood: Fritzie de scharesliep. Fritzie was voor oorsprong Italiaan en had in een van de kasten een complete inrichting om messen en scharen te slijpen, en instrumenten van het ziekenhuis. Want het Binnengasthuis grensde precies aan de Oudemanhuispoort. De ingang van de apotheek was in die jaren in de Oudemanhuispoort. Fritzie was dol op ons. Mijn vader had ons geleerd te vragen: „Fritzie, hoe is het ermee?” Dan zei hij: „Bene, bene.” Voor ons als kinderen was ook leuk, dat er op de binnenplaats van de

universiteit kastanjabomen stonden. In de herfst mochten wij daar kastanjes rapen van de pedel, mijnheer Van Pommeren. De Oudemanhuispoort functioneerde in die tijd als de universiteitsboekhandel. Studenten kochten daar hun boeken. Als ze het konden betalen. Als ze het niet konden betalen, werd er toch geleverd. Toen ik aan een vriend in Israël mijn naam noemde, vroeg hij: „Heeft jouw vader in de Oudemanhuispoort gestaan?” Ik zei ja. Toen zei hij: „Zal ik je dan eens wat vertellen. Wij studeerden in Amsterdam en als we boeken nodig hadden vroegen we jouw vader of hij ze had. Als we vertelden dat we geen geld hadden, zei jouw vader „Dat hindert niets jongen. Als je later geld hebt, betaal je maar.” Hij zorgde altijd dat ik de boeken kreeg die ik nodig had.”

De professoren kochten ook bij mijn vader. Als kind mocht ik met vader mee boeken brengen naar professor De Hartog, de vader van Jan de Hartog. Die woonde aan de rand van de stad: in de Tweede Oosterparkstraat.

De Oudemanhuispoort had een groot nadeel: het was er altijd verschrikkelijk koud in de winter. Mijn moeder kookte dan een pannetje havermout, dat werd flink ingepakt en wij kinderen gingen vader een pannetje hete havermout brengen. Om een beetje warm te worden, want het tochtte er als de hel. Thermosflessen had je toen nog niet. En de Keizerstraat en de Oudemanhuispoort lagen niet zo ver van elkaar vandaan. Mijn vader heeft daar gestaan tot 1928, tot hij ziek werd.

Om terug te komen op de Keizerstraat: mijn moeder had thuis de leesbibliotheek. In het voorgedeelte van het huis. Voor vijf cent mocht men een boek een week houden. Mijn ouders waren begonnen met het uitlenen van hun eigen boeken. In het begin hadden zij twee planken boeken. Later is dat heel sterk uitgebreid. Stukgelezen werd bijvoorbeeld Cornelia Noordwal. Dat was een joodse schrijfster in Den Haag, die familieromans schreef. De deugd werd altijd beloond en een kleinigheid werd zwaar gestraft. Noordwal was toen erg in zwang.

Natuurlijk ging 's winters op vrijdagmiddag de winkel vroeg dicht voor Sjabbat. Maar, als 's winters de Sjabbat vroeg was afgelopen ging de winkel open en dan stonden de mensen in

rijen te wachten om boeken te ruilen. Langzamerhand is de winkel uitgebreid tot het een grote bibliotheek was. Toen werden er meer leesbibliotheken geopend. Men zag dat het liep. Om een beetje eenheid te brengen in de uitleenprijs, de duur van de uitleen en dergelijke dingen werd een vereniging van houders van bibliotheken opgericht. De openbare leeszaal bestond nog niet. Die is pas later gekomen.

Als kind zei het jood-zijn je niets omdat je helemaal in een joodse omgeving leefde. Je was je er eigenlijk helemaal niet van bewust dat er nog iets anders was dan vrijdagmiddag, Sjabbes en jontef. Toch waren mijn ouders al zo modern dat mijn zuster en ik op openbare scholen gingen. Dat was ongebruikelijk voor orthodoxe kinderen, want er was toen al de school van Norden. Dat noemden we toen de joodse school. Joodse school was de normale term in die jaren. Wij gingen naar een openbare school, want, zo zeiden mijn ouders: „Jullie krijgen een plaats in de maatschappij en dan moet je ook met alle mensen omgaan.” Ze wilden niet dat we in die hokjesgeest opgroeiden. Daarom waren ze er niet voor dat wij naar een bijzondere school gingen. Ik heb op de Van Alphenschool gezeten, op de Oude Schans. De kinderen uit de Nieuwmarktbuurt zaten daar op. De Nieuwmarktbuurt was toen een behoorlijke middenstandsbuurt. Denk bijvoorbeeld aan de stoffenzaken in de Sint Anthoniebreestraat. Hun kinderen en de kinderen die op de Binnenkant woonden, wat in onze ogen heel deftig was, waren op die school. Er bestonden in die tijd eersteklas scholen en derdeklas scholen. Het verschil zat in het inkomen van de ouders waarnaar het schoolgeld werd betaald. De Van Alphenschool was een eersteklas school. Daarnaast stond een derdeklas school. Wat mij in mijn eigen leven bijzonder heeft getroffen: Op die andere school zaten schipperskinderen. Daar vochten wij mee. Later heb ik vanaf mijn zestiende jaar tot aan mijn pensionering gewerkt voor diezelfde schipperskinderen. Voor ik naar de grote school ging, naar de Van Alphenschool, was ik op het bewaarschooltje van Melkman. Op de hoek van de Snoekjessteeg en de Snoekjesgracht. Het was een kinderbewaarplaats. Je kan niet spreken van een kleuterschool.

Zicht op de Keizerstraat, die op dit punt plaatsmaakte voor een
ingang van de metro.

Je ging er met je vader of moeder naar toe; de kinderen konden daar overblijven. Iedere week werd er een bepaald bedrag betaald. Er was een juffrouw Betje, een juffrouw Waas en een juffrouw Schuitevoerder. Dat waren gewoon drie oppassers voor dat stel kleuters dat daar kwam. Juffrouw Betje hielp je als je een plasje moest doen, juffrouw Waas las verhaaltjes voor en juffrouw Schuitevoerder was, wat je nu zou noemen, bezigheidstherapeute. Die gaf matjesvlechten. Die hield de kindertjes bezig. Het was een kinderbewaarplaats, een opslagplaats voor kinderen. Maar ja, alles was beter dan niets, want mijn moeder had de leesbibliotheek en geen hulp en dat was het enige schooltje in de buurt.

Wat ik me nog goed herinner van mijn orthodoxe jeugd was dat bij ons de verjaardagen van mijn vader, moeder, zusje en ik, op de joodse datum gevierd werden. De Nederlandse datum van mijn verjaardag is 17 april, maar het ene jaar werd mijn verjaardag gevierd op 27 maart, het volgende jaar weer eens op 3 april. Dat was verschrikkelijk moeilijk, want de kinderen op school begrepen er niets van en de juffrouw nog het allerminst. Die had 17 april op haar lijstje staan, maar dan kwam ik op school met lekkers eind maart, dan weer begin april, want ik ben geboren een dag voor chomets batteldag. Kan je nagaan wat dat betekende voor een orthodox gezin. Dat jarig zijn vlak voor chomets batteldag heb ik altijd iets vervelends gevonden, want ik kon nooit andere kinderen vragen omdat het huis al jontefdik was: het huis was schoon-gemaakt en het chomets er bijna allemaal uit. Alleen als vader chomets ging battelen werd er hier en daar nog wat chomets neergelegd zodat hij toch wat zou vinden. Dat deed hij nog met een kaars toen ik een kind was. Jontefdik betekende ook dat mijn moeder de tafel bedekte met een laken, dat aan de vier poten werd vastgeknoopt. Mijn moeder deed dat zo, maar ik denk dat het ook wel in andere joodse huishoudens gebeurde.

Met Pesach was alles anders: de serviezen, de vorken, de lepels... Het bestek werd vastgebonden aan touwtjes en ondergedompeld in een grote pan met heet water. Ook gingen wij met Pesach met moeder naar de Houttuinen. In de

Houttuinen was een koeiestal en daar werd voor Pesach de melk rechtstreeks in ons blauwe emmertje gemolken. Dat was voor ons kinderen een belevenis. De sfeer die er hing als ik op erev jontef uit school kwam en het huis was jontefdik, is me mijn hele leven bijgebleven. Die sfeer heb ik nooit meer gevonden.

Weet je wat je vroeger ook had: een mannetje dat met kosjere wijn de huizen langsging. Vrijdagochtend kwam hij langs en dan kocht je een, twee, drie maatjes. Voor kidoesj en hafdole. Bij ons, waarom weet ik niet, werd kidoesj gemaakt met die wijn, maar hafdole met melk. Die man heette mijnheer Bloemendal. Hij was later sjammes in de sjoel in de Linnaeus Parkweg en liep ook met het chewreboek.

Wat wij nu onder wijn verstaan was toen nog niet zo algemeen. Meestal was het een aftreksel van rozijnen. Wijn was alleen voor een kraamvrouw. Kip en een glas wijn, dat werd naar een kraamvrouw gestuurd. Kip at je niet zoveel. Alleen op Sjabbes. Maar ook niet altijd. En wijn was helemaal . . . Wel was er het Sjabbesborreltje. Na Soekot werd de etrog in kleine stukjes gesneden en op brandewijn gezet. Dat bleef een half jaar staan en dat was dan het Sjabbesborreltje. Dat dronken mijn vader en grootvader op Sjabbesmiddag als ze zaten te leren naar aanleiding van de drosje 's morgens in sjoel. Sjabbesmorgen werden wij gebensjt. Natuurlijk door vader en moeder, maar ook door mijn grootouders. En reken maar niet dat we de moed hadden om eerst naar ons vriendinnetje te gaan voordat we gebensjt waren door grootvader en grootmoeder. Daar ging echt warmte en verbondenheid en liefde van uit. Als grootvader ons bensjte, dat deed je wat.

Het joodse leven in de Nieuwmarktbuurt was heel sterk. Er was een sjoeltje in de Sint Anthoniebreestraat, *Het Rondeel*, maar onze sjoel was in de Rapenburgerstraat. In mijn tijd was daar chazzan Victor Schlesinger. Een man met een prachtige stem, een aristocraat. Als hij daar stond met talles en toga aan, dan was het iemand. Schlesinger inspireerde soms zijn chazzanot op opera's. Op opera-aria's die je kon herkennen. Dat was schitterend. Hij zong ook chazzanot van de Gneser chazzan, van Heijmans, van Levandowski. Allemaal melodieën die in die tijd enorm insloegen. Schlesinger had al een

koor, waarin onder andere Loetje Engländer zong, de broer van Sam Engländer, een dirigent van verschillende koren. Loetje Engländer had een jongenssopraan en begeleidde chazzan Schlesinger. Dat was prachtig. Dat koortje stond onder leiding van een zekere mijnheer Koopman, en wat gebeurde op een Sjabbesmorgen: die mijnheer Koopman geeft de A aan op een stemvork, waarop mijn grootvader, die zeer orthodox was, stantepede zijn talles uitdoet en de sjoel verlaat.

Mijn grootvader had de chovertitel. Een ridder in de orde van Oranje Nassau, maar dan Jiddisj. Hij was chazzan geweest in Zutphen. Als hij naar Amsterdam ging werd er een aparte sjoeldienst gehouden voor een behouden reis en een behouden terugkomst. Voor hij chazzan werd in Zutphen was hij chazzan in Middelburg. Daar is mijn vader geboren in 1867. Grootvader deed soms dienst in Goes. Daar heeft hij mijn grootmoeder leren kennen. Een chazzan stond in die jaren op zo'n hoogte dat mijn grootmoeder, ze zijn 56 jaar getrouwd geweest, mijn grootvader uit respect nooit bij zijn voornaam heeft genoemd. Hij heette Mozes, maar mijn grootmoeder zei altijd Wolff. Niet mijnheer Wolff, zoals wij op het ogenblik zouden zeggen, maar Wolff. Zijn voornaam werd alleen gebruikt door zijn broers en zusters. Die noemden hem voluit Mozes. „Onze Mozes” hadden ze het altijd over.

Het respect voor de oudste is ook iets typisch Jiddisj. Mijn grootvader werd omgeven door zijn broers en zusters, hij had vijf broers en zusters, omdat hij de oudste was. Mijn zuster was het oudste kleinkind. Omdat ze het oudste kleinkind was kreeg ze altijd cadeautjes van mijn grootouders. Een zuster van mijn vader stopte op haar beurt mij vol. Om het een beetje in evenwicht te houden. Maar Ro mocht grootvaders talleszak dragen. Daar kwam een van de andere kinderen niet aan te pas.

In 1915 zijn wij verhuisd van de Keizerstraat naar de Weesperstraat. Daar hebben we maar heel kort gewoond. Toen zijn we in de Vrolikstraat gaan wonen. De Vrolikstraat was in die jaren de laatste straat van Amsterdam. Vlak langs het hek van onze tuin liep de Gooische tram en was het rangeerterrein van het Weesperspoorstation. Daarachter lagen de weilan-

den. Vooral in het eerste stuk van de Vrolikstraat, tot de Beukenweg, woonden uitsluitend joden.

Voordat wij daar kwamen wonen was ik op joodse school geweest bij mijnheer Solberg, op het Jonas Daniel Meijerplein. Hij zal het mij malchot zijn, hij zal het me vergeven, maar ik had een verschrikkelijke hekel aan dat schooltje. Alles in dat schooltje moest op een koopje. Het was er benauwd en de leerkrachten waren allemaal oudere mensen. Een gepensioneerd sjuget, er was een leraar die pruimde . . . Er was geen aparte wc voor jongens en meisjes. De wc was in de klassen. Je moest door een deurtje en dan stond je in de wc. Ik vond het daar verschrikkelijk. Afgezien van het feit dat ik een aversie had tegen die mijnheer Solberg. Waarom kan ik niet zeggen, een kind heeft dat soms. Dat werd zo erg, dat ik, als ik daar op zondagmorgen naar toe moest, in de ziekte vluchtte. Dat hebben mijn ouders niet lang aangezien, of liever: ik heb het zelf niet lang aangezien, want ik ben er afgestuurd. Waarom nou? We hadden daar nog hele lange banken, waar je met zijn zessen inzat. Op die banken zat een opstaand richeltje. In die tijd knikkerde ik zo graag. Ik had een hele zak met knikkers bij me en die had ik allemaal langs die rand gelegd. Toen heb ik een van de jongens die in de volgende bank zat zover gekregen dat hij de laatste knikker een flinke tik gaf, zodat al die knikkers met een donderend geraas het lokaal in vielen. Ik moest naar mijnheer Solberg en werd meteen van school gestuurd. Dat was wat ik wilde.

Toen wij in de Vrolikstraat kwamen wonen, begon mijnheer De Hond juist de joodse school in de Boerhaavestraat. Ik werd daar de eerste leerling. Op mijnheer De Hond ben ik van het begin af dol geweest. Hij begreep de mensen. Hij stond op gelijke hoogte met hen. Ze noemden hem ook: „de rabbijn van het proletariaat”. Hij kon uitstekend lesgeven en op zijn school kwamen leerkrachten met een frissere aanpak. Ik herinner me mijnheer Porcelijn, Sam Hakker, mijnheer Arbeid, een aristocraat om te zien, en mijnheer Polak. Die woonde in de Zandstraat, net tegenover de toren.

Die mensen kwamen verzorgd op school. Terwijl bij Solberg was het – misschien kregen de leerkrachten bij Solberg drie kwartjes voor een dag – allemaal armetierig, achenebbisj.

Mijnheer De Hond heeft gezien dat dat niet kon en heeft van de gemeente een goede school gekregen. Op die school heb ik ontzettend veel geleerd. De Hond kende ons gezin, want mijn vader was een van de mede-oprichters van de chewre Touro Our. Touro Our, daar ging mijn vader helemaal in op. Het was een chewre alleen voor mannen en er werd onder leiding van mijnheer De Hond geleerd. Het was een hele aparte gemeenschap waar intellectueel jodendom werd bedreven. De Torah werd bestudeerd met uitleggen van Rasji, Maimonides, al die mensen werden er bij gehaald.

Mijnheer De Hond heeft ook de jeugdvereniging Betsalel opgericht. Jong Betsalel en Groot Betsalel. In Betsalel kwam de joodse niet-orthodoxe jeugd. Wat wel allemaal goede joden waren, die niet op Sjabbes zouden werken, maar geen, wat wij tegenwoordig zouden zeggen, Schwartzen. Ik zat in Jong Betsalel. Met heel veel plezier. Er werd joodse les gegeven, maar op een modernere manier. Niet dat klassikale. Degenen die er les gaven, ik herinner mij nog Reintje Levisson, waren vooraanstaande mensen, die wisten wat ze deden. Aan Jong Betsalel was een koortje verbonden, dat onder leiding stond van Jacob Hamel. Een keer per jaar werd er een reisje georganiseerd voor alle kinderen van het koor. Een van die reisjes ging naar Scheveningen. In die tijd was hier te gast chazzan Sirota. Een hele grote chazzan met een prachtige stem. Wij moesten chazzan Sirota muzikaal ondersteunen met het kinderkoor. Maar wat gebeurde? Dat reisje moest op een koopje. De uitvoering van chazzan Sirota was in het Kurhaus in Scheveningen. In het oude Kurhaus. Toen hebben ze die uitvoering met het kinderkoor verbonden met het reisje. We mochten niet in zee, maar kousen en schoenen uit en pootjebaaien. Ik herinner me nog heel goed, dat er gezongen werd door Stella Kalf. Een bekend zangeresje. Een sopraan. Uitgevoerd werd Perette met de melkkan van Hendrina van Tussenbroek. Dat was een kinderoperette voor sopraansolo met kinderkoor. Ik zou het nog zo kunnen zingen: „Perette waar ga je naar toe . . .” Maar doordat we de hele dag aan dat strand hadden geravot, viel de een na de ander, toen we daar eenmaal in het Kurhaus zaten, in slaap. Men heeft die twee dingen gecombineerd; niet overziend, dat de kinderen

doodop zouden zijn 's avonds.

Later ben ik nog een tijd in Groot Betsalel geweest. Aan Groot Betsalel was een toneelvereniging verbonden, die stukken opvoerde van dr. De Hond. Bijvoorbeeld Sambatjom. De Sambatjom is de onderaardse rivier, vergelijkbaar met de Lethe uit de Griekse mythologie. Je werd altijd tot tranen toe geroerd door al die stukken, want ze waren ontzettend sentimenteel. Maar Jiddisj sentimenteel. Dus warm. In Betsalel zaten zeker honderd mensen. Misschien wel meer. Op jom touwem ging ook iedereen naar mijnheer De Hond nog veel jaren wensen. Dat was enig. Hij woonde toen op de Zwanenburgwal bij zijn ouders. Toen ik ouder werd heeft hij me wel eens kaartjes laten zien van mensen die niet konden komen. Dan stond er bijvoorbeeld: Aan de eerwaarde Hond of Weledelgeleerde Hond. Dan hadden ze ergens gevraagd wat ze moesten schrijven.

Het was een enige man, die met zijn visie het jonge jodendom bij elkaar heeft gehouden. Achteraf is duidelijk dat de opzet achter Groot Betsalel was de joden onderling te laten trouwen. Dat is ook gebeurd. Reintje Levisson trouwde met Sam Libourkin, Sam Hakker trouwde met Fietje Linnewiel, Zacharias Mossel trouwde met Anna Libourkin. Toneel, muziek, en De Hond's predikaties op Sjabbesmiddag in de Neie sjoel bracht ze bij elkaar. Als hij sprak op Sjabbesmiddag was die sjoel hartstikke vol. Dan was daar een sfeer . . . Als je dat zag op de Weesperstraat: mijnheer De Hond met allemaal jonge joden om zich heen en met de oudere jongeren die met hem meevoelden . . .

Er is ook een grote strijd tegen hem gevoerd. Hij was in Berlijn gepromoveerd tot doctor in de semitische talen, maar kreeg in Amsterdam geen poot aan de grond als erkend rabbijn. Opperrabbijn Dünner heeft hem de das omgedaan. Waarom was dat? De Hond gaf een blad uit: *De Libanon*. Libanon was toen voor ons joden heel wat anders dan wat het nu is. Toen was het voor ons een Palestijnse staat. In *De Libanon* had hij een artikel geschreven: „Vrolijke Treur”. Hij schreef daarin dat de joodse aristocratie de negen dagen die eigenlijk halve vastendagen zijn, misbruikte voor grote vismaaltijden. Een gebruik waarop hij kritiek leverde. Daarmee

heeft hij het bij Dünner verbruid. De opperrabbijn heeft vreselijk tegen hem geageerd. Dünner was echt de spreekbuis van het orthodoxe jodendom in Nederland. Hij had grote invloed en bemoeide zich nooit met de onderlaag. De Hond juist wel. De groep rond mijnheer De Hond bestond uit, noem het maar zo, oprechte joden. Oprecht, maar niet bekrompen. Ze waren tolerant. Representatief voor het Nederlandse jodendom, want Sjabbes werd in acht genomen, de jom touwen werden in acht genomen, er waren kosjere huishoudens, en van sommige gingen de kinderen naar de joodse school en wat energie voor het jodendom betreft waren ze veel opener dan tegenwoordig.

9. In de weeshuizen was het tsedoke met belletjes

Ik ben geboren in de Lazarussteeg. Dat was een steegje tegen de rooms-katholieke kerk, de Mozes- en Aäronkerk, aan. Die steeg bestaat niet meer. Hij is nu recht tegenover de Portugese sjoel. Het was maar een klein straatje. Er stonden niet meer dan tien, twaalf huizen, dus elke vergelijking met de tegenwoordige tijd gaat mank. Ze bestaan niet meer die straten. In de Lazarussteeg was op de ene hoek, de hoek van het Waterlooplein met de Lazarussteeg, een politiebureau, daarna was er een poortje dat toegang gaf tot een open plaats, maar daar kwam nooit iemand, want die maakte deel uit van een laboratorium, daarna kwam de hoek met de Jodenbreestraat. Daar woonde een niet-joodse familie. De familie van meester Mitze Pekema. Mitze was onderwijzer. Aan de andere kant woonde op de hoek de koster van de Mozes- en Aäronkerk. Daarnaast woonde op nummer 8 een gezin met acht of tien kinderen: de familie Dinsdag. De nummers 2, 4, en 6 bestonden geloof ik niet.

Ik ben weggegaan uit de Lazarussteeg toen ik een jongetje van elf was. Je moet er rekening mee houden, dat als ik terugkijk naar joods Amsterdam, ik een spiegel zie. Een spiegel die misschien beslagen is. Het is reeds meerdere malen door historici van naam vastgesteld, dat orale overdracht van jeugdherinneringen niet alleen gekleurd is door het milieu waaruit men is ontsproten, maar ook door de levenservaring die men in de loop van het leven heeft opgedaan. Mijn vader en moeder hadden in de Lazarussteeg een groentewinkeltje. Dat winkeltje was van mijn grootmoeder van moeders kant geweest. Het was dus een familiezaakje, nebbisj. Grootvader van moeders kant was zeer exceptionelerwijze een ambachtsman. Geen diamantslijper, maar een zogenaamde koude smid. Hij maakte kachelpijpen en heeft loodgieterswerk gedaan. Mijn grootvader van vaders zijde was venter. Ik kan

Zondagsmarkt in de Lazarussteeg waar armoede troef was.

geen groentewinkel laten zien, die enige gelijkenis heeft met het winkeltje waarin ik mijn jeugd heb doorgebracht. Het handigste is het te vergelijken met een winkel in een Arabische wijk van Israël: een sjtinkeltje in de meest rechte zin van het woord. Zo zag het eruit. Er werden alle soorten groenten verkocht. Wat er werd verkocht was afhankelijk van het seizoen. De seizoenen golden toentertijd meer dan nu. Dus je had wortelen, rode kool, witte kool... Het werd per kool verkocht. Je kon niet zeggen: Geef me een kilo kool.

Mijn ouders gingen 's morgens om zes uur, in de zomerdag om vijf uur, naar de groentemarkt. Die was op de Marnixstraat en gedeeltelijk op de Elandsgracht. Daar was in die tijd ook een joods kosjer koffiehuis. De boeren brachten de groente rechtstreeks met hun bootjes door de grachten naar de markt op de Marnixstraat. De ene boer kwam met andijvie, een ander met worteltjes, weer een ander kwam met dop-

erwten, met tuinbonen, noem maar op. Er waren dagen dat de niet-joden feest hadden. Pasen, Pinksteren . . . Als deze niet op dezelfde dag vielen als onze jom touwen was de groente duurder, want ja „de gojem hebben chogge” Dan kwamen er weinig boeren met hun groente naar de markt. Op de Marnixstraat en de Elandsgracht had je een soort kleine grossiertjes. Die hadden daar een pakhuis: Kaatje Hes, Leentje Ossendrijver, Sjakie Bosboom . . . Sjakie Bosboom deed in aardappelen. Het waren joodse grossiers. Je moet elke reminiscentie aan groothandelsgebouwen vergeten. Alles was even kleinschalig. Mijn ouders gingen 's ochtends vroeg naar de markt. Daar kochten ze dan een beetje handel. Voor een paar gulden. Hun handelsgeld was heel veel: wel tien gulden. En dat was dan nog geleend. Ze moesten per week twee kwartjes afbetalen, maar er werd nog wel eens een week overgeslagen, omdat ze die twee kwartjes niet hadden. Ze hadden dus een tientje. Daar werd dan nog eens een tientje of twintig gulden bij geborgd bij de verschillende vaste grossiers, zodat ze misschien voor dertig gulden schoure bij elkaar hadden.

Mijn moeder heeft als jong meisje haar moeder geholpen in de winkel. De klant was toen met recht koning. Zo hadden ze een goede klant, die op de Nieuwe Herengracht woonde. Die klant zei tegen mijn grootmoeder: „Wouri, mijn dienstbode kan het vloerkleden kloppen niet meer alleen af – vloerkleden werden geklopt buiten de deur – ik had heel graag dat jouw Jansie haar een of twee keer per week komt helpen bij het kledjes kloppen.” Om te voorkomen dat een goede klant weg zou lopen en misschien bij Mouwes zou gaan of bij Flessedrager, moest mijn moeder als kind, ze zal misschien een jaar of twaalf zijn geweest, een of twee keer per week, 's morgens voor achten, want je mocht maar tot een bepaalde tijd kleden kloppen, later is dat veranderd tot tien uur, meehelpen kleden kloppen. Dat was de service van de zaak. Daar kreeg ze niets voor. Wat er verdiend werd was sowieso lachwekkend.

Er waren mensen die zeiden: „Van tuinbonen doppen krijg ik zwarte handen.” Dus werden tuinbonen gedopt verkocht. Je kan tegenwoordig nog wel gedopte tuinbonen krijgen, maar

toen was het heel gewoon, dat tuinbonen gedopt werden verkocht. Groente werd per kilo verkocht, maar ook per kop. Een kop was een inhoudsmaat van één liter. Voor het doppen van een kop tuinboontjes kregen we één cent. Als het het seizoen was werden de zakken met tuinbonen binnengebracht bij ons in de winkel. Die winkel was zeker wel drieëneenhalf bij vier meter groot. Zoiets was hij wel. In de huiskamer, die daar achter lag en die ook zo groot was, werden de zakken tuinbonen neergelegd. In de hoek daarvan zat ik dan als jong kind op een berg tuinbonen. Naast ons woonde een gezin met acht of tien kinderen. Een heel arm gezin. Voor de klanten was het niks, een cent. Maar voor ons en de burens was het extra rewoochem. Je werkte je uit de naad voor de klanten en het was nog bittere armoede.

Ik heb gewerkt bij De Vries van Buuren. De Vries van Buuren was een specifiek joodse zaak. Een textielgrossier. Er werkten ongeveer tweehonderdvijftig à driehonderd mensen. De Vries van Buuren was een begrip. En in de Amsterdamse jodenbuurt en in heel Nederland. Er waren in Nederland bij wijze van spreken geen zaken op het gebied van textiel of ze deden zaken met De Vries van Buuren. Die zaak heette *De twee onnozele schapen*. Hoe ze aan die naam zijn gekomen weet ik niet. De Vries van Buuren zat op de Jodenbreestraat nummer 8 tot 14. Vlak naast het Rembrandthuis. Het was een wereld op zichzelf. Een paternalistische wereld. Een soort huwelijksmarkt. Er zijn talrijke sjedoechem uit voortgekomen. Per slot van rekening werkte je dag in dag uit met elkaar. Op Sjabbes was de zaak gesloten. Op zondag was hij open tot één uur. Door de week tot half zes. Overwerk werd niet betaald. Dat kostte je eigenlijk nog geld toe, want je moest naar huis om te eten, en een trammetje heen en weer nemen. De zaak was officieel op joodse feestdagen gesloten. Op Rosj Hasjone en Jom Kipper was hij echt gesloten, maar op Pesach, Schwoes en Soekes was de zaak wel gesloten, maar er waren altijd klanten die toch kwamen. Hetzij omdat ze niet wisten dat het joodse feestdagen waren of omdat ze het op prijs stelden juist op die dagen te worden geholpen. Enerzijds had De Vries van Buuren sociale voorzieningen die

voortliepen op de sociale voorzieningen zoals we die nu kennen. Er bestond een pensioenfonds, dat al in 1904 werd opgericht. Je betaalde daar zelf ook wel aan mee, maar de baas betaalde zelf net zo veel als het gezamenlijke personeel betaalde. Naast het pensioenfonds bestond het Eduard van Dam fonds. Dat was voor bijzondere noden onder het personeel. Bijvoorbeeld als iemand een vrouw had die naar een herstellingsoord of iets dergelijks moest. Of voor mensen die extra veel hulp nodig hadden. Die mensen zouden nu bijstand krijgen.

Anderzijds was het zo dat je vergunning van de baas moest hebben om te trouwen. Je mocht wel trouwen, maar verdiende je niet een bepaald loon, als ik het me goed herinner dertig gulden, dan werd je ontslagen. Het is nooit gebeurd dat iemand daarom is ontslagen, want niemand haalde het in zijn hoofd in de crisistijd tegen de zin van de baas te gaan trouwen. Daardoor kon het gebeuren dat het meisje van een stel dat jarenlang verloofd was, met een vijfde maands buik in de winkel rondliep. Ze was verkoopster, dus ze moest klanten helpen. Tegenwoordig is het niet erg, maar toentertijd met een dikke buik in een winkel staan was een onmogelijkheid. Dat bestond niet, dat was niet behoorlijk. Haar verloofde heeft ik weet niet hoeveel maal opslag gevraagd, want hij verdiende bij wijze van spreken zevenentwintig halve gulden per week. Ging hij trouwen met zijn zevenentwintig halve gulden dan kreeg hij ontslag, want hij zou wel eens kunnen gaan gappen. Daar kwam het op neer. Het is mij bekend dat er iemand de baas om opslag heeft gevraagd en dat de baas toen zei: „Dan moet jij zeker van mijn centen met je vrouw naar bed.” Hij heeft zich nog vulgairder uitgedrukt.

Getrouwde vrouwen had je niet bij De Vries van Buuren. Vrouwen die gingen trouwen werden sowieso op straat gezet. Ik heb een vrouw gekend, die heeft tien of vijftien jaar samengewoond met een man en is expres niet getrouwd omdat ze anders ontslagen zou worden. Iedereen wist, dat ze samenwoonde. Wij zijn ook zeveneneenhalf jaar verloofd geweest. Dat was niet leuk, maar noodzaak. Het was in werkelijkheid onzedelijk. Amoreel. We moesten sparen: achtenveertig lakens, tweeënveertig slopen, handdoeken, negenenveertig

directoires, zevenenveertig onderbroeken, noem maar op. Tijdens de oorlog hebben „bewariërs” hun slag geslagen en waren we alles wat we in zo een lange tijd met stukjes en beetjes bij elkaar hadden gespaard in een minimum van tijd kwijt.

Aan de andere kant moest je het wel heel bont maken wilde je bij De Vries van Buuren ontslagen worden. Je had er in zekere zin een vaste baan met pensioen. Zo heb ik het meegemaakt, dat een chef wegging met een pensioen van vijfentachtig gulden per maand. Vergeleken met de toenmalige prijsindex en levensstandaard en de huidige, zou dat een pensioen zijn van negenduizend gulden per maand. Daarom: bij De Vries van Buuren in betrekking, dat was wat. Dan had je zeker als chef geen zorgen meer.

Een bijzondere man in het Amsterdams jodendom was Stodel, de schoenmaker. Zijn vader was een neef van mijn grootvader. Dus het was erg verre familie. Men zegt wel eens: In elk geslacht leven lamed wav tsaddikiem, zesendertig rechtvaardigen. Als men spreekt over één van de rechtvaardigen spreek ik van deze schoenmaker. Het verhaal is bekend, maar kan niet genoeg verteld worden.

Stodel heeft een oproep gekregen om zich te melden bij de moffen, maar hij had de schoenen van zijn klanten nog bij zich thuis. In plaats van voor zichzelf en zijn vrouw het leven proberen te redden heeft hij de schoenen afgemaakt en bij de verschillende mensen teruggebracht, omdat hij choliele niet wilde dat die schoenen nog bij hem thuis zouden staan wanneer hij naar Westerbork werd gedeporteerd en zijn klanten daardoor hun schoenen kwijt zouden zijn. Hij heeft met wegcijfering van zichzelf tot het laatst toe zijn plicht gedaan. Die man was de beste chazzan onder de schoenmakers en de beste schoenmaker onder de chazonem. Er was hier een tijd een chazzan Stoutske. Die man was niet getrouwd, en omdat het volgens de haloche (halacha, joodse wet) niet toegestaan is

Chewresjoel Het Rondeel, een van de smalste sjoeltjes in Amsterdam.

Koningin-moeder Emma bezocht de Joodse Invalide. Pal achter haar Izaak Gans (boven).
Gans in gesprek met een inwonster van de Joodse Invalide (beneden).

om een niet-getrouwde man op Rosj Hasjone en Jom Kipper dienst te laten doen heeft men aan Stodel gevraagd om als chazzan dienst te doen. In de grote sjoel. Dus was Stodel de grote chazzan. Vandaar dat men zei: Stodel is de beste chazzan onder de schoenmakers en de beste schoenmaker onder de chazzonem.

Hij was een eenvoudig man, had geen kinderen, woonde in de Muiderstraat, naast Pigol, recht tegenover apotheek De Castro. De Castro was een begrip. Het was een grote, goed georganiseerde apotheek. Hij had zulke prachtige oude apothekerspotten, retorten en dergelijke dingen. Mijn ouders waren geen klanten. Ze waren buspatiënten. Een buspatiënt was iemand die lid was van een ziekenfonds. Mijn ouders waren lid van Ziekenzorg op de Keizersgracht 719. Zeer veel joden waren lid van Ziekenzorg. Er is in de hal van Ziekenzorg nog een gedenkraam ter nagedachtenis aan de omgekomen leden van Ziekenzorg. Wij zelf hadden apotheek De Jong. Ook een begrip in het Amsterdamse jodendom. Het eerste en laatste Latijn dat ik heb geleerd was: Contra vim mortis nulla herba in Hortus. Tegen de dood is geen kruid gewassen. Dat stond in de etalage van apotheek De Jong op het Jonas Daniël Meijer Plein, vlak naast de sjoel. In een glas-in-lood-raam.

Er zijn nog andere figuren in het vooroorlogse jodendom, die eruit springen en een reuze naam hebben achtergelaten. Ik heb me er altijd over verbaasd dat er nooit een studie is gewijd aan de man die de Joodse Invalide tot zo een grote bloei heeft gebracht: Izaak Gans. De vader van Max Gans. Izaak Gans was directeur van de Joodse Invalide en heeft in die functie baanbrekend werk verricht. Het was een heel godsdienstige man, die uit een gewoon milieu kwam, ik geloof dat zijn vader diamantbewerker was, en zich heeft weten te ontwikkelen tot een buitengewone persoonlijkheid. Hij is er in geslaagd om van die Joodse Invalide een modern tehuis te maken voor ouden van dagen en invaliden, waarin zij zich thuis konden voelen. Hij heeft dat gedaan zonder een cent subsidie. Hij sijnorde het geld bij elkaar in loterijen, acties en door elke dag een advertentie te plaatsen in een ochtendkrant, waarin re-

clame werd gemaakt voor zijn Joodse Invalide. Niet-jood en jood gaven aan de Joodse Invalide. Izaak Gans was een buitengewoon mens. De mensen die hij hielp hadden niet het idee: ik ben de sjlemiel. De Joodse Invalide kon beslist als voorbeeld dienen. Ook internationaal.

Als je nagaat dat de oudjes in Newei Jesjang, het oude mannen en vrouwenhuis, die nebbisj hun hele leven nooit meer dan een platte pet hadden gedragen, ook door de week een hoge hoed op moesten, zodat „ze herkenbaar zouden zijn, want ze zouden choliele (God bewaar) wel eens iets verkeerds hebben kunnen doen.” Die mensen liepen met een hoge hoed en een pandjesjas door de straten. Iedereen kon zien dat ze in Newei Jesjang zaten. Ook weesmeisjes droegen uniformen. Dat was niet alleen zo bij de joden, dat was ook zo bij de niet-joden. Amsterdamse weesmeisjes droegen een uniform van zwart en rood. Het rechtergedeelte van het uniform was rood, het linker was zwart. Daarbij hadden ze een wit hoedje. De Hoogduitse weesmeisjes liepen met een blauw uniform en de Portugese weesmeisjes liepen met een bruin uniform. De jongetjes van het Jongensweeshuis liepen in een zwart pakje. Met een leren petje. Iedereen kon zien: dat is een weesjongen. Het was tsedoke met belletjes: Goed doen op zo een manier dat iedereen het weet.

Ik wil nog een voorbeeld geven van Newei Jesjang. De inwoners van Newei Jesjang waren bij wijze van spreken tachtig, negentig jaar maar zij moesten tegen de directeur en directrice, mannen en vrouwen van veertig, vijftig jaar, vader en moeder zeggen, want die „waren vader en moeder van hen”. Er waren ook gescheiden slaapzalen en het eten was er slecht, terwijl het eten in de Joodse Invalide prima was. Ik had een oom en tante, die hadden er – er is weer niets om het mee te vergelijken, want we zijn vijftig jaar verder – een eigen kamer met hun eigen meubeltjes. Ik weet niet of ze die meubeltjes hadden gekregen van de JI of dat ze ze meegenomen hadden, maar ze hadden hun eigen kamer. Die mensen waren meer dan veertig, vijftig jaar getrouwd. Samen een kamer was iets exceptioneels. Dat bestond in het Oudeliengesticht niet.

Ik wil het hebben over de St. Anthoniebreestraat. Er was daar

een sjoel Het Rondeel. Mijn schoonvader was daar gabbe. In de Nieuwmarktbuurt kwamen nogal veel zendingsactiviteiten voor, dat wil zeggen pogingen tot zending. Ik heb het gevoel dat nu meer niet-joden jood worden dan zich in al die lange jaren van mijn jeugd joden hebben laten dopen. Een enkeling, zoals de schrijver Herman de Man, ging misschien over tot het christendom, maar voor de Amsterdamse joden had de zending geen aantrekkingskracht. Het was hoogstens een nevenverschijnsel. Wel kregen de meeste Amsterdamse joden de Messiasbode. Dat was een krantje waarin altijd op bijzonder goedkope wijze reclame werd gemaakt. Er was bijvoorbeeld een kinderrubriek, waarin dan stond: Esther C., dat was dan Esther Cohen, of Saartje P., Saartje Polak... Nou, die Esther Cohen bestond niet en die Saartje Polak die bestond ook niet.

De zending deed toentertijd, wat je nu als sociaal werk zou kunnen kwalificeren: eten brengen aan straatsteen-arme mensen, hulp bieden aan asociale gezinnen. Die gezinnen konden er zelf niets aan doen dat ze asociaal waren. Ze hadden geen ondergrond en waren te arm om zich te verheffen. De zending probeerde die mensen naar zich toe te trekken. Er was in de Nieuwmarktbuurt geen enkele kinderopvang, geen enkele jeugdvereniging, niets. De kinderen zwierven over straat. Er was wel iets van de christelijk-gereformeerde zending. Dus gingen de kinderen daar maar bij. Dan kregen ze snoep en een of ander amusement en waren van de straat af. De zending deed dat met de bedoeling om te proberen de kinderen te zijner tijd te laten dopen. De kinderen gingen wel naar de activiteiten, maar tot dopen kwam het nooit. Mijn schoonvader zaliger heeft zich samen met Lion van Gelderen en verschillende anderen verdienstelijk gemaakt door het oprichten van een jeugdvereniging, die hoofdzakelijk was gericht tegen die zendingspraktijken en die voortkwam uit Het Rondeel. Het sjoeltje was eigendom van de chewre Mewaksjei Jousjer, maar werd Het Rondeel genoemd. De jeugdafdeling Bachoerei Mewaksjei Jousjer heeft tot in de oorlog bestaan en met veel moeite de kinderen van de straat af gehouden. Er hebben een heleboel mensen, con amore, aan meegewerkt. Ieder jaar als er feesten werden

gevierd, bijvoorbeeld Seideravond, kregen de kinderen van allerlei mensen cadeaus. In de vorm van matzes, boter, bananen, snoep . . . Van M. L. Lange, Groenteman, Bolle Sajet, Cardozo . . . In de zomermaanden ging men met de kinderen naar buiten. Ze hebben verschrikkelijk moeten sjnorren om die kinderen iets te geven en zijn erin geslaagd hen uit de handen van de zending te houden. Er werd bij Bachoerei ook les gegeven. In de lokalen van de zending, die op een gegeven moment leegstonden omdat ze niets meer te doen hadden. Naast Bachoerei Mewaksjei Jousjer waren er nog enkele andere jeugdverenigingen, zoals Beis Jisroeil (Beth Jisroel). Betsalel, Zichron Ja'acov. Van tien tot zestien jaar ongeveer ging je naar Beis Jisroeil of naar Bachorei. Naar welke vereniging je ging hing af van de buurt. Bachorei was in zekere zin gebonden aan de Nieuwmarktbuurt. Beis was meer gebonden aan de Jodenbreestraatbuurt, aan de Waterloopleinbuurt, aan de Weesperstraat, aan de Jodenhoek tot aan de Nieuwe Achtergracht. Dan was er Toutse ous Chajiem. Dat was een hele vrome vereniging met een soort Agoedistische inslag. Als tegenhangster van Toutse was er Benoth Jehoeda of Benoth Jisroeil, de dochters van Israël. Benoth Jisroeil was net zo vroom als Toutse ous Chajiem, maar was alleen voor meisjes. De andere verenigingen waren alleen voor jongens. Misschien kwam er wel eens een enkele keer een meisje, maar dat was kiele-kiele.

Er was een zekere hiërarchie in de jeugdverenigingen. Niet gebaseerd op politieke maatstaven, maar qua attitude tegenover het jodendom. Een hiërarchie gebaseerd op meer of minder joodse inhoud. In Beisj Jisroeil bijvoorbeeld werd een cursus houtzagen gegeven, kleien, een beetje joodse geschiedenis, een beetje brochés geleerd, maar meer niet. Geen joods onderwijs in de zin van joodse les. Daarvoor moest je ergens anders zijn. Dat was bij Bachoerei net zo. Leerlingen van het seminarium gaven in Bachoerei zangles, joodse les en handwerkles. Het verschil tussen Bachoerei en Beisj was uiterst minimaal. Beisj was alleen groter. Toutse aus Chaim was beslist kleiner. Touts had kinderen uit de betere standen, bijvoorbeeld kinderen van kleine diamantairs of van mensen die diamantsnijder waren. Kinderen uit een orthodox of min

of meer orthodox gezin gingen naar Touts. Touts telde niet veel leden. Benaus Jehoeda (Benoth Jehoeda) was helemaal klein. Daar kwamen alleen de hele, hele fijne orthodoxe meisjes. Betsalel zat daar tussen in. Van betsalel was rabbijn Meyer de Hond de grondlegger. De man die de joodse jeugdkrant heeft uitgegeven en ook de vereniging Touro Our heeft opgericht. Daarnaast had je Zichron Ja'acov. Dat was een zionistisch-mizrachistische vereniging. Een wereld apart, die ik persoonlijk alleen heb meegemaakt tijdens een debat-avond. Op die avond was een religieus socialist, mr. Mok, in debat met leden van Zichron Ja'acov. Er werd op dat moment gestaakt in wat toen Eretz Jisroel, Palestina, was en daar gingen deze algemene zionisten van Zichron Ja'acov verschrikkelijk tegen te keer. Zichron was wel mizrachistisch, maar niet socialistisch. Mok moest daar als religieus socialist de Poalei Zion van Israël verdedigen.

Ik heb ook nog een andere avond meegemaakt. Daar zat ik als linkse man bij, die niets van het zionisme wilde weten, want als de wereld zou veranderen . . . Alle Menschen werden Bruder . . . dan was het helemaal voor elkaar. Tussen zionisten en socialisten bestond een grote polarisatie. Op die avond werd er een debat gehouden tussen Abel Herzberg en òf Wijnkoop òf Jacques de Kadt. In wat nu Kriterion is. Dat heette toen de Handwerkersvriendenkring en daar is weer dat ziekenfonds Ziekenzorg uit voortgekomen. In dat debat werd met het zionisme de vloer aangeveegd. Abel Herzberg verdedigde het zionisme.

Zelf ben ik lid geweest van de SDAP. Met zo een stroming ga je mee als jeugdig mens. Later ben ik lid geworden van de OSP, de Onafhankelijke Socialistische Partij. Ik heb de overgang naar de RSAP niet meegemaakt, want in een van de laatste vergaderingen van de OSP die ik bijwoonde ging men elkaar met stoelen te lijf over een woord in een resolutie die men wilde indienen. Toen heb ik gezegd: Tot hier en niet verder. Ik ben ook nooit meer lid geworden van een of andere politieke partij, hoewel mijn sympathie nog altijd naar de linkse zijde uitgaat. Percentagegewijs waren er weinig joden in de OSP en RSP, de partij van Sneevliet. Ik heb het niet over de SDAP en over de Communistische Partij kan ik helemaal

niets zeggen. Maar kwalitatief waren de joden in de uiterst linkse beweging oververtegenwoordigd. Ze hadden relatief een zeer grote intellectuele invloed. In de OSP had je Jacques de Kadt, Sal Tas, Neeter, Sjenitzer. In de Communistische Partij zat natuurlijk een man als Wijnkoop, een zekere Porcelijn en een Wurms of Worms. Die beide laatsten waren orthodox opgegroeid, maar waren dat later zeker niet meer. Ook toen had je gradaties in de wijze waarop men zijn jiddisjskat beleefde.

Er was in het Amsterdamse jodendom een hele kleine groep orthodoxen. Ik ben er indertijd over aangevallen, dat ik in een interview met Philo Bregstein gesproken heb van vijfen-negentig procent a-religieuze joden. A-religieus is in wezen een verkeerde uitdrukking. Hoogstens kan je zeggen, dat negentig tot vijfennegentig procent van de Amsterdamse joden niet praktizerend was. Hun hele joodse leven bestond uit beries miele, soms een barmitswe, maar een zeer groot aantal is beslist geen barmitswe geworden, dan de choppe, en ze werden begraven op een joodse begraafplaats. Dat was de enige band die het grootste deel van de Amsterdamse joden met het jodendom had. Met het praktizeren van wat wij noemen: jiddisjskat.

Waar het om gaat echter is: Als je alle plaatsen in alle sjoelen in heel Amsterdam in het begin van de twintiger jaren bij elkaar optelt, toen er zeventig duizend joden in Amsterdam woonden, dan kom je op vier-, vijfduizend sjoelplaatsen. In alle sjoelen, met de chewresjoeljes en alles en alles erbij. Want die chewresjoeljes moet je ook niet zien als kapitale huizen. Als het een grote chewresjoel was gingen er zestig à zeventig mensen in. Als er veertig chewresjoelen waren waren dat er samen drieduizend. Met de grote sjoels erbij geteld kom je toch hooguit op vijfduizend plaatsen, maar dan heb ik het zeer naar boven toe getaxeerd. Dan zeg ik: Waar waren die zeventigduizend joden op Jom Kipper en Rosj Hasjone. Op een bepaald moment zaten ze op Jom Kipper bij Tuschinski. In een kleine mediene kille was er een jiddisjskat waaraan Amsterdam niet aan tippen kon. Kon en kan. Uiterst klein was het percentage joden dat werkelijk contact met de rabbijnen had. Die rabbonem kwamen niet bij de massa, zeker niet

bij het proletariaat. Het werd als heel normaal ervaren, dat een rabbijn een stelletje de choppe gaf, zonder dat hij ooit een woord met die mensen gewisseld had. Hij was voor hen een autoriteit, hij gedroeg zich in de meeste gevallen ook als zodanig.

De massa kwam niet in sjoel. Ik weet van horen zeggen, dat je in de Kazernestraat, wat een joodse staat was, een straat buiten de Muiderpoort, zemierres kon horen zingen. Zemierres zijn de gezangen die je vrijdagavond en op Sjabbesmorgen na het eten zingt. Ik heb midden in de Jodenhoek gewoond, bij het Waterlooplein, in de Jodenbreestraat en de Jodenhouttuinen, maar daar heb ik nooit zemierres gehoord. Wel in de Kazernestraat en misschien op de Plantage Muidergracht, maar dat waren enkelen en zeer zeker alleen zij, die men beslist niet tot het proletariaat kon rekenen. Als ik dat doortrek naar de huidige situatie: een in aantal slinkende gemeenschap, een orthodoxie, die, omdat de vrijen verstek laten gaan, de dienst uitmaakt alsof die gemeenschap nog in situaties zou verkeren, zoals die in Oost Europa dan wel in de vorige eeuw in Nederland bestonden, dan ben ik huiverig voor de toekomst.

10. *Zionisten vond men een beetje gek*

Ik kom uit een gegoed joods gezin uit Zutphen. Mijn vader was een telg uit een oude familie. Zijn twee ooms waren professor in Leiden; zijn vader was een zwak kind dat voor zijn gezondheid werd „opgeborgen in de provincie.” Daar trouwde hij met de dochter van een bekende zilver- en goudsmedenfamilie uit Arnhem. Als huwelijksgeschenk – en als middel van bestaan – had het echtpaar een manufacturenzaak gekregen, die door mijn grootmoeder werd gedreven en waarin mijn vader zijn vader opvolgde toen deze stierf. Mijn vader was toen zestien jaar. Eigenlijk had hij geen zin zich in de zaak te storten – hij wilde medicijnen studeren – maar hij heeft van die manufacturenzaak langzaamaan een zaak in onder andere couture kleding gemaakt. Dat kwam zo: toen mijn vader ontdekte dat de japonnen, die zijn klanten nodig hadden helemaal niet fraai pasten is hij zelf gaan ontwerpen en zoiets als een van de eerste couturiers geworden.

In de omgeving van Zutphen woonde namelijk de hofhouding van ondermeer *Het Loo*. Dat waren de klanten van mijn grootouders en mijn vader. 's Winters zaten die mensen in Den Haag, 's zomers zaten ze in Gelderland. Mijn vader kende het milieu van *Eline Veere* dan ook van nabij. Hij kon zo aanwijzen wie daarvoor model had gestaan.

Ik heb een orthodoxe opvoeding gehad. Ik leerde bijvoorbeeld op mijn vijfde jaar tegelijkertijd Nederlands en Hebreeuws lezen. Nederlands van het dienstmeisje, Hebreeuws van mijn vijf jaar oudere broertje. Die vond dat nodig en het ging in een moeite door. Vanaf mijn achtste jaar ging ik ook

Betty Weijl met haar broer, die haar Hebreeuws leerde lezen.

drie keer per week naar de joodse school. Het merkwaardige is echter, dat ik er pas lang na de oorlog achter kwam dat mijn vader helemaal geen overtuigd orthodox, gelovige jood is geweest. Hij zag eigenlijk meer in de evolutieleer van Darwin dan in de letterlijke opvatting van het scheppingsverhaal. Ik heb hem zelf nooit over het Darwinisme gehoord. Wel vond ik het verbazingwekkend – toen ik een jaar of vijftien was – dat zijn filosofieën zo liberaal waren. Hij leefde volgens het idee: „Jedermann kan selig werden nach seiner Façon.” Ons heeft hij ook altijd gezegd: „Je krijgt een jood orthodoxe opvoeding, maar zodra je de leeftijd des onderscheids hebt moet je zelf kiezen wat je wilt. Je moet van het jodendom kennis hebben genomen, maar het is heel wel mogelijk dat je een andere kant op gaat.”

Mijn broer studeerde in Amsterdam. Hij was vrij vaak thuis in het weekend en dan ontspannen zich, op vrijdagavond vooral, gesprekken over politiek, filosofie, over van alles. Dat was heel gezellig. In die gesprekken heb ik veel opgestoken. Mijn broer ging de socialistische kant op. Kwam veel bij A. B. Kleerekoper en Sam de Wolf (die laatste heb ik zelf ook nog even gekend) en daar vertelde hij over. En mijn vader gaf daar dan zijn ideeën over. Ik zat altijd heel stil naar hen te luisteren en deed er mijn voordeel mee. De manier waarop werd gediscussieerd was typisch Nederlands-intellectueel. Dat gold eigenlijk ook voor de joodse vrienden van mijn vader. Zij voelden zich duidelijk lid van de joodse gemeenschap, maar waren niet „schwarz”. Iedere belangrijke joodse gemeente had zijn eigen gezicht. Dat gezicht werd in Zutphen bepaald door de familie Vromen, de Levissons, de familie Elzas, Krukziener . . . Grootvader Vromen was een erg belangwekkend figuur. Hij had voor de oorlog Vromen Lompen en nadien Vromen Papier/Oud metaal opgebouwd. Een zaak die erg bekend was geworden. Het verhaal ging dat hij in de Eerste Wereldoorlog met het vergaren van lompen achter een handkar zijn eerste bedrijfskapitaal bijeen had gehaald.

De oude heer Vromen was lang voorzitter van het kerkbestuur. Er waren ook chewres natuurlijk. Geen cheiders; dat is nieuw in Nederland. Er was onder andere een chewre voor het maken van doodskleren. Verder weet ik, dat mijn moeder

op vrijdag altijd een pan soep liet brengen naar een arme joodse familie. Als daar weer een kind was geboren gingen er ook kleertjes naar toe en extra eten.

Misschien waren er in Zutphen twee of drie arme joodse families. Zutphen was een tamelijk welvarende plaats. Er

Betty met haar moeder en broer.

waren veel veehandelaren, drie kosjere slagers en twee kosjere bakkers. Dat was veel voor zo'n kleine bevolking. Je kan dus zeggen: een vrij grote joodse middenstand. En wel wat rijken, maar geen groot proletariaat zoals in Amsterdam. De joodse gemeenschap in Zutphen was nogal hecht verbonden. Joden gingen met joden om. Op Sjabbat kwamen de families bij elkaar en door het jaar heen waren er feestavonden. Die werden georganiseerd door ondermeer de gezelligheidsvereniging *Tot nut en genoegen*. Er was minstens een feestavond per jaar. Dan werd er bijvoorbeeld een toneelstuk gegeven met Esther de Boer-van Rijk in *Op Hoop van Zegen*. Of Louis Davids trad op. Na afloop was er bal en er was altijd een loterij.

De joodse jongelui trokken doorgaans met elkaar op. En dan had je in Zutphen natuurlijk de NZB, de Nederlandse Zionistenbond. Een van degenen die daarin actief was was David Levisson. Het NZB-leven was vrij geanimeerd. Dat kwam ook doordat in Deventer de opleiding voor chaloetsiem was. De chaloetsiem werkten bij boeren in de buurt en kwamen hetzij naar Deventer, hetzij naar Zutphen voor ontspanning. Ik ben zelf lid geweest van de Joodse Jeugdfederatie vanaf mijn vijftiende jaar. Tot in de oorlog, tot het niet meer kon. De Joodse Jeugdfederatie was een overkoepelend orgaan van zionistische jeugdverenigingen. Binnen de Joodse Jeugdfederatie was je lid van de plaatselijke vereniging. In Zutphen was dat Libie Mizrach, de algemeen zionistische vereniging. Ik zat in het bestuur en gaf cursussen. Er bestond toen een gedrukte cursus van Leon Nordheim en Lea Neubauer: een kadercursus aan de hand waarvan in de verschillende afdelingen van de Joodse Jeugdfederatie lessen werden gegeven: algemene geschiedenis van het joodse volk, zionisme in het algemeen en Palestina-kunde, en dan natuurlijk joodse gebruiken en traditie en Iwriet. Ik gaf de algemene cursus Iwriet. In de meest elementaire vorm. Aan kinderen vanaf acht jaar. Je had groepen van acht tot twaalf jaar, van twaalf tot zestien jaar, en dan de ouderen. Niet elk joods kind in Zutphen was lid. Zeker niet. Want de meeste joden waren liberaal en niet zionistisch. Dat was nu eenmaal zo. Men was anti-zionistisch. Men redeneerde: „Je bent Nederlander en het is onfatsoenlijk om er niet dankbaar voor te zijn, dat je vrij in Nederland mag wonen en algemeen Nederlander bent. Je maakt risjes.” Ik was wel zionistisch, want ik moest overal mijn neus in steken. Het was begonnen op een propaganda-avond van de NZB, waar ik zeer anti-zionistisch naar toe ging.

Ik ging met mijn neefje naar die avond en heb er tot diep in de nacht met Max Levano, die nu in Choeljoth (Sde Nechemiah) woont, en nog een paar mensen gediscussieerd. De hele nacht door. Toen was ik nog niet gewonnen. Maar na een paar keer kwam ik opeens tot inzicht.

Mijn broer was in Amsterdam lid van de NZSO, de zionistische studentenorganisatie. Wij hadden het nogal eens, wat het

zionisme betreft, aan de stok met mijn vader. Die vond het heel erg dat wij zionist waren. Hij hing, net als de anderen, de mening aan, dat Nederland neutraal zou blijven, dat de joden in Nederland gewone Nederlanders waren, dat er geen enkel verschil was. Hoe kwamen wij erbij om te zeggen dat er antisemitisme in Nederland bestond. Dat werd zondermeer ontkend.

Openlijk antisemitisme was er natuurlijk ook niet. Er bestond een soort salon-antisemitisme. Aan de andere kant was het toch wel zo, dat je als joodse student niet in het Leidse Corps kon komen. En het is ook zo, dat ik als klein kind op straat werd nageroept met „jood”. Dat was heel gewoon. Dat hoorde erbij. Joden waren een aparte gemeenschap, die zondermeer werden geaccepteerd, daar niet van. Het waren „onze joden”. Wel „de joden”, maar toch „onze joden”.

Om terug te komen op het zionisme: zionist zijn was uitzonderlijk. Zionisten waren een beetje gek vonden de anderen. Mijn broer en mij maakte dat niets uit. Men vond ons toch eigenwijs. Wij lazen veel. Al op jonge leeftijd. Je kocht van je zakgeld boeken. Je las Nietzsche en al dat soort zaken op je vijftiende of nog eerder.

Op die avonden van de NZB kwamen uiteraard ook chaloetsiem. Beroemde mensen, die nog voor, in of na de oorlog naar Israël zijn gegaan: de broers Slijper, Ben van Esso, Max Leezer, Heinz Sonnenveld, en de Deventer kern natuurlijk, zoals de Cohens. Er kwamen ook veel buitenlandse chaloetsiem. In Deventer zat een grote groep Hongaren, Oostenrijkers en Duitsers. Mensen die al gevlucht waren, of die in Hongarije niets konden doen en speciaal naar Nederland waren gekomen om via Nederland op hachsja te gaan. In de Wieringermeer zat de andere groep chaloetsiem.

Ik raakte zo erg betrokken bij het leven van die chaloetsiem. Hun leven was helemaal op het toenmalige Palestina gericht. Je zag de chaloetsiem ongeveer eens in de week als zij op de bijeenkomsten van de Joodse Jeugdfederatie kwamen. Die werden gehouden in het Beth Am in Zutphen. En ze kwamen in een bepaald café op woensdagavond, het Volkshuis. Meer een soort koffiehuis. De chaloetsiem kwamen daar bij elkaar, want ze zaten verspreid door de hele streek bij verschillende

boeren. Op zondag gingen ze meestal naar Deventer. Daar was of cursus voor ze, of ze gingen er naar toe om praktische zaken af te handelen. Ik denk dat ze daar ook Iwrietles kregen of theorielessen. De groep chaloetsiem bestond uit een stuk of twintig, dertig mensen in de leeftijd van achttien tot vijf-, zesentwintig. Bram Herschel was dertig. Dat vonden wij oud.

Dat ik zelf niet op hachsjava ging had te maken met de straffe lijn van mijn vader. Ieder jaar wilde ik wat anders studeren: het ene jaar wilde ik naar de toneelschool, het andere jaar wilde ik naar het conservatorium, dan weer wilde ik medicijnen studeren, maar mijn vader zei onveranderlijk: „Eerst school afmaken, dan zien we verder.” En toen was het oorlog. Als ik op een of andere manier de kans had gekregen, was ik waarschijnlijk wel met de alija-beth mee gegaan. Maar het was al oorlog en vóór de oorlog kon ik gewoon niet weg. Zionist waren de joden over het algemeen dus niet. Maar streng orthodox zoals je dat nu hebt, waren ze ook niet. Het idee dat er in Amsterdam een cheider is, daar sta ik nog altijd verbaasd over. De Nederlandse joden waren geassimileerd. Eigenlijk was het zo, dat een Nederlandse jood neerkeek op een Duitse jood en een Duitse jood keek neer op een Poolse jood en zo ging dat verder hoe oostelijker je kwam. Een cheider hoorde bij Polen en Rusland. Het hoorde bij het ghetto. Maar hier? Nee.

Werkelijk beleefd chassidisme bestond hier voor de oorlog ook niet, behalve misschien bij een aantal immigranten. Men las Buber. Dat wil zeggen, zionisten lazen Buber. Dat was filosofie. Ik heb me er nogal in verdiept, want ik vond het boeiend. Maar ik denk dat, in het algemeen, leiders in de Joodse Jeugdfederatie er afwijzend tegenover stonden.

In de Joodse Jeugdfederatie was ik zo ongeveer de jongste van de leiders. Op mijn vijftiende ben ik voor het eerst naar een kamp gegaan bij Vierhouten. Daar ook, op de Paasheuvel werd altijd de jaarlijkse landdag gehouden. Ik meen in een gebouw van de AJC. Ik schat dat er een paar duizend zionistische jongeren uit het hele land bijeen kwamen. Al die mensen bij elkaar, dat was geweldig. Er werd gezongen, er werd gedanst, er werden referaten gehouden, er was een voorstel-

ling, er werd gepicknicked, er werden spelletjes gedaan . . . je was met elkaar. Die kampen waren hoogtepunten. In het algemeen waren kampen in die tijd erg geliefd in het jeugdleven. Eigenlijk hoorde het tot de goede zeden om in de vakantie een paar weken naar een kamp te gaan. Je leerde je sociaal gedragen, er was corvée, er was een kampvuur waarbij gezongen werd en waarbij de hora's werden gedanst en stukken werden uitgevoerd. Er waren cursussen en men maakte zich erg druk voor opvoeringen, hetzij cabaretvoorstellingen, hetzij toneelvoorstellingen. Op joodse thema's of men maakte varianten op bestaande stukken. Ik weet nog dat we varianten gemaakt hebben op Vondels Lucifer, de Rei van Luciferisten werd een strijdlied: „Op, trekt op nu, Gij Zionisten.”

Binnen de Joodse Jeugdfederatie bestonden er geen sociale verschillen. Iedereen beschouwde iedereen als vriend. Dat was nu juist het aardige. Er viel natuurlijk ook genoeg te spreken en te doen. Vergeet niet dat er geen Israël was, dat er alleen een utopie was om naar te streven.

Voor het JNF moest hard worden gewerkt. Toen was er nog geen sprake van een staat Israël, er was alleen maar een mandaatsgebied, waar iedere dunam land moest worden gekocht.

Onze JNF-commissarissen werkte al met honing-, amandel- en bloemenacties. De joden waren dan wel geen zionist, maar ze gaven natuurlijk wel geld. Het werd beschouwd als een charitatief doel en er werd geld gegeven voor welk joods charitatief doel dan ook. Bij acties werd er ook gekocht omdat je de dochter was van iemand die ze uit de gemeenschap kenden. Dat ze niet achter het zionisme stonden deed er niet toe.

11. *De padvinderij had een lelie op de hoed, wij een mogen dovied*

Ik was vroeger bij de padvinderij. De joodse padvinderij. Dat was een organisatie met de naam Hasjoriem, de Hoeders. Ik heb er nog foto's van. Uit 1920 of daaromtrent. Die padvinderij is, meen ik, in 1915 opgericht. Ik was toen twaalf jaar. Toen ik zestien was ben ik bij de padvinderij gegaan. Ik ben er zeker zes of acht jaar bijgebleven. Ik vond het heel interessant. Wekelijks gingen we naar de duinen. Op zondag. Lopend of met de fiets. Het is vlakbij Den Haag en je kon er de jongens laten spelen. Ik vond het heel prettig. Vooral zondags. Dan bleven we van een uur of acht 's morgens tot zes uur in de middag in de duinen. Het was alleen voor jongens, padvindsters waren er niet in die tijd.

Hasjoriem was eigenlijk een organisatie op zionistische grondslag. Want we hadden een vlag met een mogen dovied erop. Af en toe waren er lezingen over Palestina. Daar richtten we ons toen al op. Ik heb zelf nog eens getracht, met mijn broers, om naar Israël te komen. Dat zal in 1920 ongeveer zijn geweest. Dat is niet gelukt. Engeland had toen het mandaat over Palestina en was zeer restrictief met het uitgeven van certificaten. Het hielp niets of je je opgaf voor een certificaat, er werden er zo weinig uitgereikt dat er geen kans was om naar Israël te komen. Een enkele bevoorrechte kwam in een kiboets terecht.

Toen ik een paar jaar bij de padvinderij was ben ik een beetje opgeklommen, totdat ik assistent van de hopman was. We gingen niet alleen 's zondags met de hele troep, ongeveer dertig jongens, weg. Eens per jaar gingen we kamperen. In Nederland, maar ook wel in België. Dat was geweldig. Ik herinner me dat we een hele week hebben gekampeerd in Brasschaat, een voorstadje van Antwerpen. Vrijdagmiddag gingen we lopen naar Antwerpen.

Dat was een kilometer of acht. Op vrijdagavond werden we

ingedeeld bij joden in Antwerpen. De orthodoxen bij de orthodoxen, de minder orthodoxen bij de liberalen. In de padvinderij zaten niet alleen orthodoxen, vrijen waren er natuurlijk ook in. Dus dat werd besproken: die gaat bij die familie over Sjabbes, die bij die familie ... Ik was bij een familie Pressel in de Hovenierstraat ondergebracht.

U kunt begrijpen: toen wij vrijdagavond allemaal in padvindersoniform in sjoel kwamen, stond die sjoel op zijn kop. Een joodse padvinderij op vrijdagavond in sjoel hadden ze nog nooit meegemaakt.

Koken in het kamp deden we zelf. Om het koosjer te houden hebben we de hele week milchtinge gegeten. Vlees was te moeilijk. Terwijl de andere jongens weg gingen bleven er een paar achter om te koken.

We hebben ook wel eens een kamp gehad in Scheveningen zelf. Zo'n enkele dag. Dan kwamen de jongens meestal mee naar ons huis. Hongerig natuurlijk. We woonden toen in Den Haag. Een keer hadden we matzes over van Pesach. Toen heeft mijn moeder voor al die jongens, zo'n dertig, vijftendertig joodse padvinderson, matzes zitten smeren.

Hasjoriem was niet erkend door de gewone padvinderij. De gewone padvinderij heeft een lelie op de hoed. De lelie is het oorspronkelijk embleem. Maar in plaats van de lelie hadden wij een mogen dovierd op onze hoed. De hele wereld had een lelie, maar alleen de joden hadden een mogen dovierd. We hadden wel de padvindersonwet en „Een padvinder is rein in gedachte, woord en daad” namen we natuurlijk wel over, maar in plaats van te zeggen: Aan volk en vaderland, zeiden wij: Aan het joodse volk. Toen voelden we al dat er uiteindelijk een Israël zou komen.

Hasjoriem was een van de weinige zionistische organisaties. 's Morgens vroeg werden alle jongens in carré opgesteld en dan werd langzaam de vlag met de mogen dovierd gehesen. Gezongen werd het Hatikwa. Het was echt wat je noemt een joodse padvinderij. Voor die tijd was dat iets heel bijzonders. Er zaten veel Belgische jongens in. Door de oorlog zaten hier toen veel Belgische joden.

We kregen een enkele keer bezoek van een niet-joodse leider van de padvinderij. Eén hopman hield een redevoering die

De joodse padvinderij Hasjoriem op kamp in 1915 (links en rechts).

begon: „Al zijn jullie ook honderdmaal joods ...” Met andere woorden: Jullie zijn wel minderwaardig, maar wij menen het toch goed met jullie. En hij meende het natuurlijk goed.

Er was nog een joodse vereniging in Den Haag. Mikwe Israël, de Hoop van Israël. Daar was ik natuurlijk ook lid van. Een zekere mijnheer Van Rijs, directeur van een joods tehuis in Den Haag, had daar de leiding. Het was een jongens- en meisjesvereniging. Zondagavond kwamen we bij elkaar. Mijnheer Van Rijs hield dan eerst een lezing over joodse onderwerpen en als dat was afgelopen konden de meisjes en jongens zich vermaken.

Meestal met dansen. Ik speelde indertijd piano en dat vonden ze gezellig. Ze vonden het leuk als ik kwam; anders hadden ze geen muziek. In de zomer maakten we uitstapjes. We gingen bijvoorbeeld naar de Wiekebrug, een uitspanning met verschillende gymnastische apparaten bij Leidschendam. We

gingen er met de trein naar toe. Toen was er ook al risjes. Niet bij die uitspanning, maar wel bij de man die de kaartjes knipte. Mijnheer Van Rijs, de voorzitter van Mikwe Israël, ging mee. Zijn mondje had hij bij de hand. Hij kon goed praten. Toen we bij de man kwamen die de kaartjes knipte zei die man: „Niet zo’n jodendrukte.” Waarop Van Rijs: „U heeft niets te doen dan de kaartjes te knippen.” Het was geweldig hoe dat er uit kwam. Die man was doodstil. Maar persoonlijk heb ik nooit risjes ondervonden. Toen ik kleiner was zat ik niet in een vereniging. Dat bestond niet. Ik was natuurlijk wel vanaf mijn zesde jaar op een joodse school. Gelukkig waren mijn vader en moeder allebei orthodox. Ik ben het Goddank ook gebleven.

Eens in het jaar kwam de raw examen afnemen. Ik heb de heer Van Loen nog meegemaakt. Van Loen was toen opperrabbijn. Als de raw examen kwam afnemen zat je te beven. De school was op de Voldersgracht en ’s avonds werd klas voor klas ondervraagd. Dan moest je met twee of drie jongens bij de opperrabbijn komen. Die zat boven in een aparte kamer. Dat was alsof je naar het schavot ging. Dat was verschrikkelijk.

Soms ging je alleen, soms met een stel jongens. En dan stelde de raw vragen. De leraren gingen met je mee. Het examen werd natuurlijk ook afgenomen om te kijken of de onderwijzers wel goed functioneerden. Dat was de oude tijd. Toch wel een mooie tijd. Er is naderhand in het joodse leven heel wat veranderd.

Voor de oorlog zat ik bij mijn vader in de zaak: een kartonnagefabriek. Met drie broers. Je had veel zorgen, je leven werd er door beheerst. Ik woonde in Voorburg in de Pompe van Meerdervoortstraat op de grens met Den Haag.

We zijn al voor de oorlog naar Voorburg getrokken toen zich een mooie gelegenheid voordeed om de zaak daar op te bouwen. Maar daarvoor zaten we in Den Haag op de Houtmarkt. De kartonnagefabriek zat daar ook. Die liep door tot de Schedeldoekshaven. Op de Houtmarkt waren geen joodse winkels, behalve een joodse slager, Koekoek. Ik ging altijd naar de sjoel in de Wagenstraat. Dat was van ons

uit een half uurtje lopen. Ik denk dat daar een driehonderd mensen kwamen. Als Sjabbesmorgen de sjoel uitging was de Wagenstraat stampvol met mensen. Soms ging ik ook wel naar de sjoel in de Carpentierstraat. Mijnheer Mossel was daar chazzan. Ik heb alle chazzoniem nog meegemaakt. We hadden in die tijd in de Wagenstraat een prachtige chazzan: mijnheer Levinsky. Die had een stem . . . enorm. In de tijd dat er proefdiensten waren voor een nieuwe chazzan in de Wagenstraat was mijn broer penningmeester van het sjoelkoor. Het sjoelkoor bestond uit ongeveer vijftwintig jongens en zo'n vijftien mannen. Elke woensdagavond hadden ze repetitie, dan weer met die chazzan, dan weer met een ander . . . Als mijn broer op woensdagavond thuis kwam na afloop van de repetitie zei hij al: „Die vind ik niet zoveel. Dat is niet zo'n bijzondere stem.” Maar op een gegeven avond kwam hij thuis en zei: „We krijgen nou een chazzan . . . dat is iets prachtigs.”

Ik dacht, afwachten. De volgende Sjabbes in sjoel zong Levinsky. Hij begon met Lecho doudie. We stonden allemaal met open mond te luisteren. Maar we hebben meteen gedacht, iemand met zo'n stem houden we hier niet. Hij is naar Amerika gegaan, natuurlijk. Maar hij is hier toch een hele tijd geweest. Het was een feest om naar sjoel te gaan. Het was jammer als de dienst was afgelopen.

Antiquair De Hartog met zijn vrouw.

12. *Alles wat ik meemaakte waren wonderen*

Ik ben Rotterdammer. Vele jaren was ik handelsreiziger. De laatste jaren woonde en werkte ik op de joodse begraafplaats van Rotterdam. Ik was handelsreiziger bij Wisbrun en Lifmann, een firma in damesmodeartikelen met filialen over heel Nederland en Duitsland. Een joodse firma, van Duitse joden. Ze woonden al jaren hier, want ze hadden al een hele grote zaak, een soort Bijenkorf, op de Hoogstraat, toen ik nog een kind was. Een zaak die iedere Rotterdammer kende. Toeval-
lig was ik daar als achttien-jarige als magazijnbediende in betrekking gekomen. Zo nu en dan moest ik als noodhulp in de winkel helpen, of als een van de reizigers ziek was als zijn vervanger optreden. De reizigers van Wisbrun en Lifmann reisden het hele land door met alle mogelijke stoffen en naai-
sters- en kleermakersartikelen. Ze kwamen voornamelijk in ateliers terecht. Zo kwam ik in Zeeland, Brabant en Groningen. Dat ging heel goed.

Toen een van de reizigers kwam te overlijden werd ik, eenentwintig jaar oud, reiziger. Hoofdzakelijk voor Zeeland en Brabant. Ik heb dat ongeveer tien jaar voor Wisbrun en Lifmann gedaan, tot 1928. Toen kwam de crisis. In '27, '28 werd het steeds minder en minder en minder. Het werd zo erg dat ik haast niets meer voor ze kon verkopen. Maar ze wilden me toch houden.

Ondertussen was ik op mijn vierentwintigste getrouwd. Twee jaar zijn we verloofd geweest. Dat was in die tijd zo'n beetje de gewoonte, want je moest natuurlijk wat sparen om aan meubeltjes en dergelijke te komen. Mijn vader en moeder hadden niet zoveel geld en konden dus niet bijspringen. Mijn vader was antiquair. Dat klinkt mooi, maar hij was een arme antiquair. Hij was wel een goed kenner, maar wanneer hij iets goeds kon kopen zat hij altijd aan een rijke antiquair vast, omdat hij zelf niet genoeg geld had om die dingen te kopen. Maar hij was een heel goed kenner, een heel goed antiquair.

Hij had het vak geleerd bij zijn vader, die hier in Rotterdam een antiekzaakje had.

Mijn vader had geen winkeltje, hij ventte. Zo waren er toentertijd heel veel joden. Het was een echt jiddisj vak. Ze gingen langs de huizen, vroegen of de mensen iets van goud of zilver te koop hadden, drongen zich even binnen, keken of er iets te koop was en probeerden dat dan op de een of andere manier „los te maken”. Zo heette dat. Ging het om grote dingen dan konden ze dat niet één, twee, drie betalen en dan schoot een rijke antiquair het geld voor tegen een provisie. Ik heb dat nog allemaal meegemaakt, want mijn vader is tamelijk lang blijven leven. Over hem valt eigenlijk weinig te vertellen. Ik kan wel over iemand anders een verhaaltje vertellen.

Verschillende van die socherem, van die antiquairs kwamen doorgaans in een café bij elkaar om koffie of een glaasje bier te drinken. Daar vertelden ze elkaar wat ze hadden meegemaakt tijdens het venten. Die had dit meegemaakt, die dat en zo was er een zekere handelaar in Barendrecht terechtgekomen bij een boer, die een enorme mooie mahoniehouten kast had staan. Een kast van minstens driehonderd jaar oud. Een prachtstuk. Die man, een jehoede, had geprobeerd die kast los te maken, maar welk bod hij ook deed, die boer wilde hem niet verkopen. En dat zat hij in dat café te vertellen. „Hoe bestaat het. Ik heb mijn best gedaan. Alle mogelijke verhalen verteld. Maar die boer lachte overal om en zei: „Ik heb het niet nodig. Die kast heb ik al zoveel jaren, hij is van mijn grootvader en mijn overgrootvader geweest, daar stap ik niet van af.” En ik kon zo weggaan.” Bij dat groepje zat ook een zekere mijnheer Van Dam. Ik kan die naam rustig noemen, want er is geen familie meer van die man. Een knappe kerel, een erg mooie vent. En die zegt: „Ik maak die kast los. Zo waar als ik hier zit.” Mijn vader heeft me dat verhaal verteld. Hoe heeft die Van Dam dat nou gedaan? Hij heeft een prachtig zwart kostuum gehuurd, overhemd erbij en een hoge zijden hoed, hij heeft kaartjes laten drukken: hij was directeur van het museum *Booymans*, en hij heeft een vigilante gehuurd.

In een open calèche heeft hij zich naar die boer in Barendrecht laten brengen. Ze waren zeer onder de indruk. Die vent had

een prachtige zwarte snor en een mooi figuur. Binnengekomen gaf hij zijn kaartje en zei: „Ik ben directeur zo en zo en ik heb van een paar van die lui gehoord dat u hier een kast hebt. Mag ik die eens zien?” Dat mocht. Hij werd naar die kast gebracht en sloeg haast achterover. Het was een pracht stuk. En er zat minstens drie, vierhonderd gulden winst aan. Achenebbisj, daar kon je een half jaar van leven. Dus het water liep hem in de mond. Hij zegt: „Die kast verkoopt u zeker niet.” „Nee,” zegt die boer. Zegt hij: „Ik heb een ander idee. U kan een hele goeie naam maken. Ik kan die kast bij u weg laten halen en in een speciale zaal in het museum zetten met een kaart erbij: In bruikleen van boer Jansen uit Barendrecht. Dan zult u zien hoe prachtig die kast daar staat tussen de andere meubelen in.” Die boer had dat rijtuig gezien met die kerel en dat kaartje . . . het was goed. „Wanneer laat u hem halen?” „Dat kan misschien morgen wel.”

Van Dam heeft een bestelwagen laten komen en die kast weg laten halen.

Vijf, zes weken daarna ging die boer met zijn vrouw naar *Booymans* om te kijken. Komt in het museum en wil de directeur spreken. De bediende haalde de directeur . . . „Nee,” zegt die boer, „de mijnheer had een zwarte snor.” „Nee,” zegt die man, „ik ben de directeur hier.”

Enfin, het verhaal werd verteld en de boer bleek beetgenomen. De politie werd erbij gehaald en in betrekkelijk korte tijd hadden ze die antiquair te pakken. Hij heeft een half jaar bajes gehad. Vanaf die tijd heette hij niet meer Van Dam, maar de Museumdirecteur. Hij is de dood ingegaan als de Museumdirecteur.

Terug naar mijn werk en gezin.

Ik ben getrouwd en we zijn bij mijn ouders gaan inwonen, want huizen waren niet te krijgen. We kregen vijf kinderen, dus het was alles bij elkaar een heel groot gezin en de toestand werd steeds slechter. Ik kon het bij Wisbrunn niet meer uithouden. Er moest geld bij. Mijn baas vond dat niet erg, hij stelde voor op te houden met reizen en in de winkel te komen, maar daar voelde ik niets voor. Ik ben voor mezelf begonnen. Dat kwam zo. In de trein naar Vlissingen kwam ik een joodse

reiziger tegen die in kleedjes deed. Zelf wilde hij ermee ophouden, maar voor mij vond hij het wel wat. Je had toen veel zogenaamde cadeau-firma's. Ze verkochten koffie of margarine en daar gaven ze kleedjes bij cadeau. We hebben gesjmoesd en gesjmoesd en gesjmoesd en ik ben met die kleedjes op reis gegaan.

De eerste dag was een vrijdag. Eigenlijk een slechte dag om iets te verkopen, maar ik verkocht die dag aardig en had achttien gulden netto verdiend. Dat zegt nu niet veel meer, maar als je bedenkt dat de meeste mensen toen niet meer verdienden dan twaalf tot veertien gulden per week, dan begrijp je wel dat het heel veel was. Als ik tweemaal achttien gulden verdiende had ik driemaal zoveel als een gewone arbeider, net zoveel als bij Wisbrun en ik hoefde maar twee dagen te werken.

Enfin, ik ben in de kleedjes gebleven en heb zoveel verdiend dat ik een jaar daarna een nieuwe auto kon kopen: een Ford van 1929. Een donkerblauwe auto met rode biesjes. Die auto kostte toen tweeduizend gulden. Er waren wel wat reizigers die een auto hadden, maar die hadden ze allemaal op de reutel, op de pof. Ik niet.

Ik moest nog auto leren rijden ook. Dat kostte niets, de rijlessen waren bij de prijs inbegrepen. In één week kon ik rijden.

De auto stond in een garage voor twintig gulden per maand. Daar werd hij dan ook nog iedere dag door de baas van de garage voor gewassen. Toen ik die auto kocht had ik geen cent meer, maar een jaar daarna had ik weer tweeduizend gulden. Het was midden in de crisis. Er waren vijfhonderdduizend werkelozen. Net zoveel als nu. Maar eigenlijk waren er geen vijfhonderdduizend, maar een miljoen. Want die kleine winkeltjes die ik bezocht hadden nog niet het inkomen van een werkeloze arbeider. Een werkeloze arbeider kreeg een uitkering. Daar kon hij net brood van kopen en verder niets. Van een comité kon hij dan nog een onderbroek krijgen. Maar die kleine winkeltjes in al die dorpen hadden het nog veel moeilijker, want daar werd alles bijna op de reutel gekocht. Daar weet ik van mee te praten, want de eerste twee jaar ging het steeds berg op, maar daarna werd het steeds minder. Toen

ben ik met één textielzaak begonnen en daarna met een tweede. Met die twee winkels en op reis, en heel hard pezen, want ik wilde niet naar de steun, was er niets meer te verkopen. Dus zei ik tegen mijn vrouw: „Ro, ik houd het misschien nog een paar maanden. Ik ga naar iets anders uitzien, want ik wil niet naar de steun.” Op vrijdag kwam het joodse blaadje. Ik kijk het even in, want ik had niet veel zin om weg te gaan. Als ik een rijksdaalder onkosten maakte was het moeilijk die terug te verdienen. Er stond een advertentie in van de Joodse Gemeente Rotterdam. Ze zochten voor de joodse begraafplaats een beheerder of bewaarder, zo heette dat toen. Hij moest kunnen gras maaien, graven delven, begrafenissen in de orde maken, met publiek kunnen omgaan, enigszins met het jodendom op de hoogte zijn wat betreft sterven, begraven enz. Dat lees ik zo. Ik zeg: „Ro, wat denk je ervan?” Ze zegt: „Ik geloof dat jij stapelgek begint te worden.”

In plaats van weg te gaan schreef ik een sollicitatiebrief. Veertien dagen daarna: niks gehoord. Ik informeer: honderdvijftig sollicitanten uit heel Nederland. Naderhand bleken er tweehonderdvijftig sollicitanten te zijn. Ik zeg tegen mijn vrouw: „Die brief van mij heeft helemaal geen zin. Ik ga een beetje lopen want ik heb helemaal geen zin om op reis te gaan. Maar naar de steun ga ik niet. Ik moet de een of andere baan hebben.”

Kort en goed, die dag kwam ik eerst een oude kennis van mij tegen uit de tijd dat ik bij de Theosofische Vereniging kwam, die aan handlijnkunde deed en mij voorspelde, dat ik die baan zou krijgen als ik er wat voor deed. Daarna kwam ik een zekere mijnheer Vromen tegen, een broer van de penningmeester van de Joodse Gemeente. Bij zijn broer kon hij geen goed woordje doen, want de beste man zou worden gekozen, of ik dat nu was of iemand anders, maar hij raadde mij wel aan bij een boer te leren maaien.

Op de Coolsingel was de Boerenleenbank en die liep ik zonder na te denken binnen. Ik dacht niet meer aan mijn huis, ik dacht niet meer aan mijn kinderen, ik dacht niet meer aan mijn vrouw, ik dacht niet meer aan mijn moeder. Ik loop alleen nog maar die Boerenleenbank binnen, om met de directeur mijn situatie te bespreken.

De directeur komt, vraagt mij binnen en ik vertel dat ik een boer zoek om te leren maaïen. Hij zegt: „U moet geen boer hebben, maar u moet op een begraafplaats een graf leren graven. Dat maaïen komt er wel bij.” Hij bleek een vriend te hebben die directeur was van de begraafplaats Hilligersberg, een zekere Van Klaveren. Die begraafplaats was half van de gemeente en half protestants. Van Van Klaveren mocht ik eens langskomen, alleen moest de dominee er nog zijn goedkeuring aan geven dat ik als volontair op Hilligersberg zou komen werken. De dominee vond het goed. De volgende ochtend kon ik beginnen om acht uur. 's Ochtends kom ik op Hilligersberg en ga naar de beheerder, de heer Dalm. Hij zegt: „Ik heb van het geval gehoord. Je bent een geluksvogel, je boft enorm, want er zijn twee dooie.” Ik denk: „Oh, de manier waarop die man over dooien spreekt . . .” Maar nou was ik wel een beetje bekend met het begrafeniswerk, want ik was vroeger bestuurder van de Menachem Aweiliem Chewre, de vereniging Troost der Treurenden. Ik maakte ook wel eens een geintje en zei dan: de Nakende wijven chewre. Daar was ik al jaren bestuurslid van. Dat was een vereniging waaraan men een kwartje per persoon betaalde per week, als een soort

Het gezin De Hartog bij het uitbreken van de oorlog.

verzekering. Als er een sterfgeval was kreeg de familie honderd gulden om de tijd van de sjiwwe (periode van rouw zitten, waarin men niet mag werken en binnenshuis moet blijven) door te komen. En de overledene kreeg een matseiwe (grafsteen). Allemaal dezelfde grootte.

Dus het begrafeniswerk was me niet vreemd. Maar toen die man zo zei dat ik geluk had omdat er „twee dooie” waren, begon ik opeens te rillen. Er werd me ook nog verteld, dat ik twee graven moest maken, „want die liggen apart. Bij de joden, waar jij hebt gesolliciteerd, ligt er maar eentje in, maar hier gaan er drie in.” Ik zeg: „Hoe diep is dat dan?” „2,25 meter diep, 1 meter breed en meer dan 2 meter lang.” Kan je het je voorstellen? Dan moet je een aardig stukje wegzetten. Ik heb twee graven gedolven. Hoe ik thuis ben gekomen weet ik niet meer. Ik kon mijn vingers niet meer bewegen. Ik was helemaal verstijfd.

Om kort te gaan, ik heb er alles geleerd en alles gedaan. Ik moest ook de klokken luiden, met een lang touw; dat duurde soms wel een uur.

De droosjes die de dominee houdt heb ik ook geleerd. Zwaar overdreven natuurlijk. Met de dominee heb ik nog in de clinch gelegen, want ik kon het niet verdragen dat er bij de begrafenis van de een wel werd gesproken en bij die van de ander niet; dat er vier klassen waren: eerste, tweede, derde en vierde klas en ook grafkelders, waar de mensen met kist zo ingaan. Ik heb zelfs leren maaien, wat ontstellend moeilijk is, vooral omdat je de zeis scherp moet maken. Dat heet „haren”. Daar heb je een speciale hamer voor, en een haarspit, een soort aambeeldje en daar tik je hem op plat. Als je een beetje te hard slaat, of je maakt niet steeds dezelfde tik, komt er een braampje aan, dan krijg je een zaag. Enfin, de dominee heeft een briefje geschreven aan de joodse gemeente: „Binnen drie maanden is de heer Hartog een volleerd directeur van een begraafplaats.” Het was 1938, ik werd aangenomen. We hebben de twee winkeltjes verkocht aan een paar van die jiddisje mannetjes, die speciaal al die winkeliertjes opkochten voor zo weinig mogelijk geld. Ik was blij dat ik er af was. Mijn schulden heb ik betaald en zonder veel geld zijn we naar Toepad gegaan. Toepad was de begraafplaats waar werd be-

graven, maar er waren er nog meer: in de Dijkstraat, die heb ik naderhand helpen overplaatsen, de begraafplaats op de Oostzeedijk, die is er nog, dan was er een begraafplaats op Krooswijk, bij de niet-joodse begraafplaats, en dan waren er een paar kleine begraafplaatsen waar niet meer begraven werd, maar die toch onderhouden moesten worden. Op Delfshaven, Oud-Beijerland, Geervliet, Lekkerkerk. Later waren er nog een aantal begraafplaatsen, die ik niet onderhield, maar waar ik wel naar toe ging om te controleren of ze goed werden onderhouden.

Ik kwam dus op Toepad in 1938 en op de lewajes (begravenissen) kwam ik al die reizigers tegen. Ik kende ze natuurlijk allemaal van vroeger. Als er een lewaje was kwamen er minstens honderd mensen, van wie ik er vijftientig kende. Later kende ik elke Rotterdammer, want in de dertig jaar dat ik daar werkte is er in ieder gezin in Rotterdam en omstreken wel iemand overleden en begraven.

Ik maakte helemaal geen onderscheid tussen rijk en arm, voornaam of niet voornaam. Er waren in Rotterdam twee klassen, first class en doodgewone klas. Ik heb alle klassen afgeschaft. Als je binnenkwam op Toepad lagen de arme mensen rechts. Aan die kant hadden ze kleine matseiwes. Aan de linker kant lagen de rijke mensen. Met grotere, mooiere matseiwes. In de oorlog heb ik iedereen door elkaar gelegd. En ook degenen die zelfmoord hadden gepleegd. Voor de oorlog was het de gewoonte van joden en niet-joden om mensen die zelfmoord hadden gepleegd apart te leggen. Maar ik zei tegen de rabbijn: „Waarom mag je wel pijn in je buik krijgen en geen pijn in je hoofd. De mensen die zelfmoord plegen zijn een paar dagen krankzinnig, daar kunnen ze niets aan doen.” Daar heb ik wel vaak twisten over gehad.

Doordat ik in de oorlog helemaal alleen op Toepad zat kon ik de klassen afschaffen. Na de oorlog konden vooral de orthodoxe kerkeradsleden mij daar niet zo bijzonder om waarderen. Mr. Levie, de voorzitter van de joodse gemeente wel. Die vond het prachtig. Die zei: „Zo hoort het ook. Leg mij maar tussen de arme joden neer. Ik hoef niet zo vooraan.” Dat is ook gebeurd.

Die scheiding tussen arm begraven en rijk begraven had je

De Hartog in zijn „rijke” tijd met twee kinderen.

trouwens overal. In Amsterdam heb je Diemen en Muiderberg. Diemen: arm, Muiderberg: rijk. Muiderberg: man en vrouw naast elkaar, Diemen: niet. Althans dat was vroeger zo. Nu niet meer.

Je hebt arme begraafplaatsen en rijke begraafplaatsen. Dus net als bij de niet-joden: klassen. Alleen niet zoveel klassen. Maar om terug te komen op het verhaal, die reizigers begrepen er niets van. Die zeiden: „Och, och, wat een baan voor jou.” Ik zeg: „Er moet toch begraven worden. En jullie hebben altijd wat te vertellen, maar de dode zegt niets meer. Die is altijd tevreden. Ik heb een klachtenboek, maar daar staat geen draad in. Weet je wie je dood maken? De levenden. De doden doen je niks.”

De oorlog brak uit. Iedereen werd weggehaald, maar Louis-tje niet. Ik kreeg steeds nieuwe papieren, van de Joodse Raad of de Joodse Ver-raad, maar ik zat op Toepad. Veel zelfmoorden zijn er geweest. Veel mensen die er niet meer tegen konden. Ook wel mensen die in de onderduik vermoord zijn en op straat gelegd werden. Of die ziek waren en die stierven en waar men zich geen raad mee wist. Er zijn alle mogelijke dingen gepasseerd. Je moest iedere keer iets nieuws bedenken om die mensen te kunnen begraven. Er is verschrikkelijk veel gebeurd en ik heb daar enorm veel goed werk kunnen doen. Mijn kinderen waren bij mij ondergedoken en talloze anderen heb ik kunnen redden. Daarom geloof ik in wonderen. Toeval bestaat niet, het is allemaal uitgestippeld hoe het zal worden. Ik had het slecht, ik ben van Wisbrun en Lifmann, waar het slecht begon te worden in kleedjes gaan handelen, ben een rijk man geworden, althans zo voelde ik mij, toen van betrekking veranderd, aangenomen uit 250 sollicitanten voor een baan waar iedereen een hekel aan had, heb daar prachtig werk kunnen doen en ben gered met mijn vrouw en al mijn kinderen. Dat noem ik wonderen.

Woordenlijst

<i>Achenebbisj</i>	– zie nebbisj
<i>alija beth</i>	– illegale immigratiebeweging voor de oprichting van de staat Israël
<i>aniem zemirous</i>	– Sjabbat liederen
<i>arban kanfous</i>	– klein tallis voor onder de kleren
<i>Barmitswe</i>	– verbastering van barmitswa: volwassen worden van jongens voor joodse wet
<i>beis bas</i>	– twee stuiver
<i>bensjen</i>	– zegenen
<i>beries mile</i>	– verbast. van berith mila: besnijdenis
<i>beth</i>	– huis
<i>bolus</i>	– soort taartje
<i>de bout haggelen</i>	– Jidd. uitdrukking: de kont likken
<i>Certificaten</i>	– visa voor Palestina tijdens Engelse mandaatstijd
<i>chag</i>	– feest
<i>chogge</i>	– verbast. van chagiem: feesten
<i>challe</i>	– gevlochten brood voor Sjabbat
<i>chaloets</i>	– pionier
<i>chomeets/chomets</i>	– verbast. van chameets: gezuurd brood of deegwaren
<i>chomets battelen</i>	– het huis vrij maken van gezuurde producten
<i>channeke-ijzer</i>	– Ned. woord voor chanoekia/menorah: achtarmige kandelaar voor Chanoeka
<i>Chanoeka</i>	– lichtenfeest
<i>charouses</i>	– zoete spijs voor Seideravond
<i>chassidisme</i>	– joods mystieke beweging
<i>chazzen</i>	– verbast. van chazzan: voorzanger
<i>chazzonem</i>	– verbast. van chazzoniem: voorzangers
<i>chazzanoet</i>	– melodieën door voorzanger gezongen
<i>cheider</i>	– joodse school naar Oost-joods model
<i>chewre</i>	– (kerk)vereniging
<i>chewre-boek</i>	– lidmaatschapsboek van de chewre

<i>chewre kedousja</i>	– verbast. van chewre kadisja: vereniging tot hulp bij sterfgevallen
<i>chochme</i>	– wijsheid
<i>choppe</i>	– verbast. van choepa: trouwerij
<i>choliele</i>	– bewaar me
<i>chomesj</i>	– bijbel(boek)
<i>chomets-batteldag</i>	– dag voor Pesach waarop resten gezuurde produkten worden verbrand
<i>chover-titel</i>	– joodse eretitel
<i>Dawwenen</i>	– bidden
<i>droosje</i>	– preek
<i>dunam</i>	– grondmaat
<i>Eretz Jisroeil</i>	– Land van Israël
<i>erev jontef</i>	– verbast. van erev jom tov: de avond waarmee de feestdag begint
<i>etrog</i>	– citrusvrucht voor gebruik op Soekot
<i>Gabbe</i>	– kerkmeester, in functie tijdens synagogedienst
<i>gebensjt</i>	– zie bensjen
<i>gelernt</i>	– zie lernen
<i>geknast</i>	– gestraft
<i>gesjmoest</i>	– zie sjmoesen
<i>gesouse mangele</i>	– gezouten pinda's
<i>Gevatterin</i>	– de vrouw die de baby vasthoudt tijdens het besnijden
<i>goj</i>	– niet-jood (mv -iem)
<i>Gut Purim</i>	– wens: goede Poeriem
<i>Hachsjava</i>	– voorbereiding op landbouw-, ki-boetsleven in Israël
<i>hafdole</i>	– afsluitingsgebed van de Sjabbat
<i>hafdole-kaars</i>	– kaars gebruikt bij hafdole-maken
<i>halacha, haloche</i>	– joodse wet
<i>heibel</i>	– rotzooi, ruzie
<i>honing-, amandel- en bloemenacties</i>	– acties van het Joods Nationaal Fonds
<i>Iewriet</i>	– modern Hebreeuws
<i>jehoede</i>	– jood
<i>jid</i>	– jood

<i>Jiddisj</i>	– joods; als substantief: aanduiding van de Jiddisje taal
<i>Jiddisjkat</i>	– joods-heid
<i>Jisroeil</i>	– Israël
<i>jisjkauch</i>	– verbast. van jehisjekauch: hartelijk bedankt
<i>jodenpaas</i>	– Pesach, feest ter viering van de Exodus uit Egypte
<i>Jom Kipoer, verbast.:</i>	– Grote Verzoendag
<i>Jom Kipper</i>	
<i>jontef</i>	– verbast. van jom tov: joodse feestdag
<i>jom touwem</i>	– verbast. van jom touwem: joodse feestdagen
<i>jontefdik</i>	– feestelijk; klaargemaakt voor het joodse feest
<i>joodse datum</i>	– datum volgens de joodse jaartelling
<i>Kaddisj</i>	– gebed voor de dode(n)
<i>kasjeren</i>	– kosjer maken
<i>keppeltje</i>	– hoofdkapje
<i>kidoesj</i>	– zegening over de wijn bij het ingaan van Sjabbat en jom tov
<i>kille</i>	– verbastering van kehilla: gemeente
<i>Kodesj Borochoe</i>	– De Heilige, gezegend zij Hij
<i>Kol Nidrei, Kol Nidre</i>	– de avond waarmee Jom Kipoer begint
<i>koosjer</i>	– voedsel dat is toegestaan en geslacht/bereid volgens de joodse wet (halacha)
<i>kowed</i>	– eer
<i>krijn</i>	– mierikswortel (op Seideravond)
<i>kugel</i>	– soort gebak
<i>Lajenen</i>	– lezen uit de Torah
<i>Lamed wav</i>	– de letters l en w; samen hebben zij de getalswaarde 36
<i>lewaje</i>	– begrafenis
<i>Liebelei</i>	– lieveling
<i>loeach</i>	– joodse kalender
<i>Ma'ariv</i>	– avondgebed
<i>makkes</i>	– slaag, slag, plaag, gebrek
<i>mauchel zijn</i>	– het zal mij een zorg zijn
<i>mame loshn</i>	– Jiddisj

<i>mangele</i>	– pinda's
<i>matone</i>	– gift
<i>matseïwe</i>	– grafsteen
<i>matzes</i>	– ongezuurde broden
<i>mazzel tov</i>	– gefeliciteerd
<i>mediene</i>	– verbast. van mediena: provincie
<i>mesjogge</i>	– getikt
<i>mezoëza, verbast.</i>	– kokertje met Torahtekst, wordt aan de
<i>mezoëze</i>	deurpost vastgemaakt
<i>middagoren</i>	– middaggebeden zeggen
<i>mincha, verbast. minche</i>	– middaggebed
<i>mikwe</i>	– ritueel bad
<i>Milchtinge</i>	– voedsel dat met/uit melk is bereid
<i>minjan, verbast. minje</i>	– tien man, nodig om dienst te kunnen
	houden
<i>mitswe</i>	– verbast. van mitswa: zegen brengende
	daad, plicht
<i>Mizrachi</i>	– religieus zionistische beweging
<i>mogen doviel</i>	– verbast. van mageen davied: davidster
<i>mohel</i>	– besnijder
<i>Mokum</i>	– letterlijk: plaats, koosnaam voor Am-
	sterdam
<i>Nasj</i>	– snoep
<i>nebbisj</i>	– och arme, jammer genoeg
<i>neie</i>	– nieuw
<i>ngarwies</i>	– ma'ariv: avondgebed
<i>nichisch</i>	– bijgeloof
<i>olf bas</i>	– een stuiver
<i>oren hakoudesj</i>	– verbast. van Aron Hakoudesj: heilige
	arke
<i>orthodox</i>	– vroom
<i>our</i>	– verbast. van or: licht
<i>Parnes</i>	– verbast. van parnas: bestuurder van
	joodse gemeente
<i>Pesach</i>	– feest waarbij de Exodus uit Egypte
	wordt gevierd
<i>Poeriem/Purim</i>	– feest waarbij de redding van het joodse
	volk door koningin Esther wordt ge-
	vierd

<i>poorser</i>	– iemand die de aderen uit het vlees van het geslachte dier verwijderd
<i>Rabbinaat</i>	– rabbijnen van een gemeente
<i>rabbonem</i>	– verbast. van rabbijnen
<i>raw</i>	– (oud-)opperrabbin
<i>Rasji, verbast. Rasje</i>	– beroemde Torah-commentator
<i>rebbe</i>	– leraar, rabbijn
<i>rewoochem</i>	– winst
<i>risjes maken</i>	– jodenhaat opwekken
<i>Rosj Hasjana, verbast.</i>	– joods nieuwjaar
<i>Rosj Hasjone</i>	
<i>Säckeltje</i>	– zakje
<i>schadjen</i>	– koppelaar
<i>schadjenen</i>	– koppelen
<i>scheitel</i>	– pruik
<i>schore/schoure</i>	– handel
<i>Schwarzen</i>	– zeer orthodoxen
<i>Schwoes, Sjewoes</i>	– zie Sjawoeot
<i>Seideravond</i>	– avond van de Seider (Pesachmaal)
<i>Seifer Tore</i>	– verbast. van Seifer Torah: Torahrol
<i>Seminarium</i>	– middelbare joodse school die opleidde tot religieuze functie
<i>seraache</i>	– stank
<i>simche</i>	– verbast. van simcha: vreugde
<i>Simcha Torah</i>	– Vreugde der Wet
<i>sjammes</i>	– koster
<i>Sjabbes</i>	– verbast. van Sjabbat: zevende dag, dag waarop gerust dient te worden
<i>Sjabbesoven</i>	– oven waarop eten op Sjabbat werd warm gehouden
<i>sjedoechem</i>	– huwelijken
<i>Sjawoeot</i>	– Wekenfeest
<i>sjikker</i>	– dronken
<i>sjiwwe</i>	– rouw
<i>sjiemiel</i>	– onhandige en domme klungel
<i>sjnorren</i>	– bedelen
<i>sjnorrer</i>	– bedelaar
<i>sjoel</i>	– synagoge
<i>sjoeldienst</i>	– synagogale dienst

<i>sjouget</i>	– ritueel slachter
<i>sjoumer</i>	– ritueel toezichthouder
<i>sjtinkeltje</i>	– piepklein winkeltje
<i>socherem</i>	– handelaartjes
<i>Soekes</i>	– verbast. van Soekot: Loofhuttenfeest
<i>soeke, soeko</i>	– verbast. van soeka: loofhut
<i>sores</i>	– zorgen, problemen
<i>Talles</i>	– verbast. van tallis: gebedsmantel, meervoud: tallit
<i>talleszak</i>	– zak waarin gebedsmantel wordt opgeborgen
<i>Talmoed</i>	– mondelinge leer (werd later opgeschreven)
<i>Talmoed chochem</i>	– Talmoedgeleerde
<i>Talmoed Toure Chewre</i>	– vereniging die Talmoed en Torah bestudeert
<i>tefilla</i>	– gebeden(boek)
<i>Torah, verbast.</i>	– vijf boeken Mozes
<i>Toure, Tore</i>	
<i>Torahrol</i>	– perkamenten rol, waarop Torah is geschreven
<i>tsaddik</i>	– rechtvaardige, meervoud: tsaddikiem
<i>tsedoke</i>	– verbast. van tsedaka: liefdadigheid
<i>Versteiht</i>	– van verstehen: begrijpen
<i>vrijdagavond</i>	– avond waarmee Sjabbat begint
<i>Zemieres</i>	– Sjabbatliederen
<i>zionisme</i>	– nationale bevrijdingsbeweging van het joodse volk

De Clandestiene zuster behoorde toe aan Willem Neeter, geboren in 1900 te Amsterdam. De heer Neeter had ondermeer in Hilversum en Amersfoort rijwielzaken en zaken in elektrische apparatuur. Voor de oorlog was hij als een van de eerste een grootafnemer van Philips' gloeilampen. Hij woont in Zwitserland.

Grootmoeder Jodejetje was de grootmoeder van Froukje Dal-Abrahams, geboren in 1917 in Monnickendam. Na de oorlog woonde zij in Amsterdam en Indonesië. In 1976 keerde zij terug naar het voormalig ouderlijk huis in Monnickendam.

Rumpt was de woonplaats waar Benjamin van Straten soms eens met de rozenkrans rammelde. Van Straten, geboren in 1912, bleef zijn leven lang in de textielhandel. Hij woont in Duivendrecht.

Klompen heeft E. Ackerman-Appelboom ondanks de armoede in een Amsterdams-joods gezin met zeven kinderen nooit gedragen. Mevrouw Ackerman werd in 1902 geboren. Toen zij, vijfentwintig jaar geleden, weduwe werd hield zij gedurende 10 jaar de boekbinderij van haar man draaiende.

J. Blog groeide op temidden van drogisterij-artikelen en kon daarom vertellen dat Kippesoep niet zonder saffraan kon worden gemaakt. Blog werd geboren in 1919 en woont tegenwoordig in Zwolle.

Ies Mol, geboren in 1911, begon als leerling etaleur, werd bedrijfsleider in een grossierderij in kleermakersfournituren en ging na de oorlog over op de plasticbranche. Den Haag vormde het decor van zijn jeugd. De stad waarin chaz-zan Levinsky in die tijd de toon aangaf.

Geboren in Borculo in 1917 maakte Louis van de Kamp aldaar de cycloon mee. Oorspronkelijk was hij dansleraar, later werkzaam bij de matzefabriek Hollandia en de fa. Mewco, beide in Enschede. In 1966 werd hij sjoumer in Den Haag.

De tomeloze energie voor het jodendom maakte Jeannette de Wolff, geboren in 1905, van dichtbij mee. Van haar zestiende tot haar pensionering was zij werkzaam bij het Koninklijk Onderwijsfonds voor de Scheepvaart, dat onderwijs verzorgt voor scheepskinderen.

Van de liefdadigheid in de weeshuizen en de armoede in Amsterdam werd verteld door Nathan Stodel, geboren in 1911. Behalve als textielgrossier was Stodel bedrijfsleider in Slie-drecht. Stodel woont in Amsterdam.

Betty Bigot-Weijl, geboren in 1923 te Zutphen weet uit eigen ervaring dat Zionisten een beetje vreemd gevonden werden. Betty Bigot woont in Amsterdam en werkt in de papierfabriek van haar man.

In Den Haag had de heer Verveer met zijn vader en drie broers een kartonnage-fabriek, die Verveer na de oorlog weer opbouwde. In Den Haag ook zat Verveer als jongen bij de joodse pad-vinderij.

Louis de Hartogs leven vol „wonderen” speel-de zich af in Rotterdam, waar hij in 1900 werd geboren en waar hij nog steeds woont.